

Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Fredericia 1986

Årsmødet blev holdt på Hotel Landsoldaten i Fredericia i dagene 29.–31. august. Der var 84 tilmeldte deltagere.

Årsmødetemaet var: Fremmed i Danmark, og under mødet var der lejlighed til at høre fem foredrag med tilknytning til dette emne.

Deltagerne samledes i Fredericia – for adskillige var det det første besøg i denne by – sidst på eftermiddagen den 29. august. Efter middagen holdt prokurist *Erik Husted* det første foredrag.

Erik Husted: Fremmede i Fredericia

Da Frederik 3. i 1650 grundlagde fæstningsbyen Frederiksodde (1664 ændret til Fredericia), har det nok været klart, at man ikke kunne få en stor og driftig by til at vokse frem her på en ganske øde, uvejsom og kratbevokset øde – i det mindste ikke uden at der blev stillet store begunstigelser i udsigt for dem, som ville slå sig ned her.

Der blev således, foruden almindelige købstadsrettigheder, lovet bl.a. 50 års frihed for skat og told samt fri byggegrund, og dette skulle også gælde for »alle fremmede og udlendiske«, som når de havde taget borgerkab, skulle nyde lige ret med alle andre.

Man har ikke på dette tidspunkt nærmere defineret »fremmede«, og det er i alt fald givet, at begrebet ikke skulle tolkes så liberalt, som det siden blev. Blandt de første indbyggere har den overvejende del været danske undersåtter, omend mange tysktalende fra hertugdømmerne. Det største samlede kontingent af nybyggere var de tvangsforflyttede bønder fra de nærliggende landsbyer Hyby, Ullerup og Hannerup, som blev nedlagt i 1652. Dette forhold var en medvirkende årsag

til, at byens hovednæring blev agerbrug, og at byen i vid udstrækning bar mere præg af landsby end af købstad, uagtet den gennem 1700- og 1800-årene befolkningsmæssigt placerede sig på 6.–7. pladsen blandt de sidstnævnte.

I oktober 1657 faldt Frederiksodde efter to måneders belejring i svenskernes hænder, og da de endelig i maj 1659 helt havde rømmet fæstningen, var kun en øde ruinhob tilbage. Genopbygningen kom i gang under store besværligheder; den ene nådesbevisning efter den anden strømmede ned over byen, indtil alle de i tidens løb givne begunstigelser blev samlede i Fredericias privilegier af 11. marts 1682 – den »grundlov« som blev gældende for byens udvikling i de følgende par århundreder.

Trods begunstigelser og løfter, hvoraf mange dog ikke kom længere end det papir, de var skrevet på, var det største og vanskeligste problem at skaffe nybyggere. Dette problem var så tungtvejende, at byen blev gjort til fristed for folk som på grund af race, religion eller andre årsager ellers var uønskede.

Et af midlerne var Jus asyli – asylretten – som indførtes i 1665; mod en årlig afgift på 4 rdl. til magistraten kunne såvel danske som udenlandske skyldnere søge tilflugt for deres kreditorer imod at bygge og bo samt tage borgerkab i Fredericia. Fra da af var asylanten i 10 år beskyttet mod kreditorforfølgning. Denne ret gjaldt også udenlandske »manddrabere og misgerningsmænd«, en omstændighed, som var med til at give Fredericia et noget blakket ry, selv om der ikke findes et eneste eksempel på en asylant, som har opgivet dette som årsag; alle angav naturligvis økonomisk ruin.

Asylanternes antal var dog ikke stort, i snit 1 à 2 om året, de fleste danske, men også Sverige, Norge, Holland og især Tyskland er re-

præsenteret og blandt de sidste påfaldende mange jøder.

Alligevel må man ikke undervurdere asylretten som trækplaster; mange valgte nemlig at tage et almindeligt borgerskab, som var både billigere og bekvemmere, og skulle en kreditor uventet dukke op ude i horisonten, var det jo tidsnok at erhverve det særlige asylant-borgerskab!

Det er klart, at der fandt et stort misbrug sted. Intentionerne bag asylretten var for så vidt gode nok, idet tanken var, at asylanten kunne tage fat med nye kræfter og i ro og mag søge at skabe sig en ny eksistens, der ad åre kunne muliggøre betaling af gammel gæld.

Sådanne hæderlige asylanter fandtes faktisk, men flertallet må henføres under betegnelser som: eventyrere, svindlere, bedragere, falskspillere og lignende lidet flatterende navne.

Et stort fremmedelement i byen udgjorde garnisonen, som indtil slutningen af 1700-årene mest bestod af hvervede, dels danske undersætter, dels fremmede af mange nationaliteter, hovedsagelig tyske, men også franske, hollandske, polske, italienske og engelske træffer man på. Hovedparten af officererne var af tysk afstamning og kommandosproget var tysk. Specielt i årene 1700–1775 blev garnisonen hyppigt udskiftet, idet her stedse lå nogle kompagnier eller eskadroner af snart det ene, snart det andet regiment, i snit omkring 400–500 mand mod et indbyggertal på i 1769 2.528 og i 1801 3.474.

Garnisonen var indkvarteret hos borgerne, mange med koner og børn, og dette forhold betød, at næppe et hus i byen gik ram forbi.

Blandt soldaterne, både det menige mandskab og officererne, fandtes flere katolikker, og det var da også på denne baggrund, det i 1674 lykkedes at få Christian 5.'s sanktion af oprettelsen af en fast katolsk station i Fredericia, betjent af jesuitpatere udsendt fra Frederiksstad. Disse havde siden 1664 aflagt en række besøg i Fredericia. I 1686 fik den lille menighed friere rådighed og større trykthed gennem en række særlige privilegier, som bl.a. opfattede tilladelse til at opføre skole og kapel og i 1687 opførtes i Sjællandsgade et kapel viet til Sct. Knud – det første i Danmark

siden reformationen. Kapellet blev i 1767 afløst af den nuværende kirke, som ligger samme sted.

Menigheden talte foruden de katolske elementer i garnisonen, heriblandt flere indflydelsesrige officerer, kun 6–7 borgerlige familier, men dertil kom mange på gennemrejse og udenbys boende: flamske kedelførere, italienske murere, bøhmiske glarmestre, bayriske handelsfolk, westfalske hørvævere og soldater fra deres standkvarterer i Jylland og på Fyn. I praksis var menighedens forøgelse begrænset til den forøgelse, der år for år kunne fås ved indvandring, thi der måtte ikke missioneres. Dette skete alligevel i det dulgte, og en affære i 1744, hvor pigen Maren Boyesdatter havde ladet sig forlede til katolicismen og var blevet »bortført« til Hamborg, havde nær gjort en ende på den lille menigheds eksistens. En omfattende retssag fulgte, kapellet blev lukket, gudstjenesterne forbudt; men i 1752 viste Frederik 5. nåde og ophævede dommen. Sin største tid havde menigheden i årene fra ca. 1786 – ca. 1820, hvor etableringen af flere betydelige klædefabriker, herunder overflytningen af Det Kgl. Danske Dugmanufaktur fra Blågård, medførte en kraftig tilvækst af dugmagere, overskæreremestre m.v., de fleste bundet sammen af familiebånd, fra egnen omkring Stolberg ved Aachen.

I dag tæller menigheden stadig omkring 300 medlemmer, dels bosiddende i Fredericia, dels på Fyn og i Jylland.

Den mest markante befolkningsgruppe i Fredericia var jøderne, som, da tallet var størst, udgjorde 8–10% af befolkningen. Det markante trådte nu mere frem i kraft af racepræg, påklædning og religiøse ceremonier end egentlig i antallet.

Privilegierne af 1682 tillod opførelsen af en synagoge, men allerede i 1675 havde den første jøde, en tobaksspinder fra Hamborg, erhvervet borgerskab. Tallet steg i begyndelsen langsomt; omkring 1700 var her 4 familier, i 1765 30 familier, og kort før 1800 kulminerede tallet med ca. 60 familier eller ca. 300 personer. De fleste stammede fra Tyskland, især Hamborg, men enkelte kom fra Holland, Polen og Østrig.

Synagogen holdtes i begyndelsen i et privat hus, indtil der i 1719 opførtes en særlig bygning i Riddergade. Den blev ombygget i 1753 og senere helt fornyet i 1812–14 og i 1865, den sidste gang foranlediget af skader ved Fredericias bombardement i marts 1864.

De fleste jøder klumpede sig sammen i Riddergades lave bindingsværkshuse omkring synagogen, dog valgte de mere velstillede de store gader som Danmarksgade, Gothersgade og Vendersgade.

I 1726 gav Frederik 4. tilladelse til, at jøder, som havde taget borgerskab i Fredericia og havde været bosat i 6 år, måtte besøge Nørrejyllands og Fyns købstadsmarkeder og tillige handle undervejs. Dette privilegium blev ganske vist ophævet igen i 1731, men det standsede ingenlunde sjakkeriet, som de fleste levede af. Fredericia var i sig selv ikke særlig attråværdig som handelsstad, og det siges da også at »de profiterer vel ti gange så meget ved at flakke omkring på markeder end ved nogen handel hjemme«.

Enkelte ernærede sig af håndværk, og her er det især bemærkelsesværdigt, at jøderne meget hurtigt kom ind i de ellers ret tillukkede lav, i slagterlavet endog i en sådan grad, at det helt domineredes af jøder. Det er også bemærkelsesværdigt, at man tidligt ser jøder på betroede poster, f.eks. som rodemestre.

Afvandringen fra Fredericia begyndte i årene fra 1809–14, hvor jøder blev ligestillede med alle andre. Mange tog til København, andre slog sig ned i provinsbyerne, så omkring 1900 var her kun ganske få tilbage. Den sidste gudstjeneste blev holdt i 1902, og i 1916 blev synagogen nedrevet. En del af dens inventar er bevaret, dels i Fredericia Museum, dels hos det mosaiske trossamfund i København. Tilbage er alene den ejendommelige kirkegård, hvis ældste del stammer fra ca. 1700, og som rummer omkring 500 begravelser, dels indenbys, dels fra byer, som ikke havde særlige jødiske begravelsespladser.

Den ligger nu som et tavst vidne om den gang Fredericia var et valfartssted – »snart som Jerusalem udi Jødeland«, som J. N. Wilsø siger i sin Fredericia-beskrivelse fra 1767.

I 1685 gjorde Ludvig 14. ende på prote-

stantismen i Frankrig ved at ophæve det nantiske edikt, som hidtil havde sikret tilhængerne af Calvins og Zwinglis lære – de reformerte eller huguenotterne – trosfrihed.

I tusindtal strømmede flygtninge til venligtsindede lande, også til Danmark, hvor der i København dannedes en reformert menighed i 1685 under dronning Charlotte-Amalies bevågenhed.

Enkelte kom også i begyndelsen af 1700-årene til Fredericia, dels i embeds medfør som officerer, dels i kraft af den almindeligt hjemlede religionsfrihed.

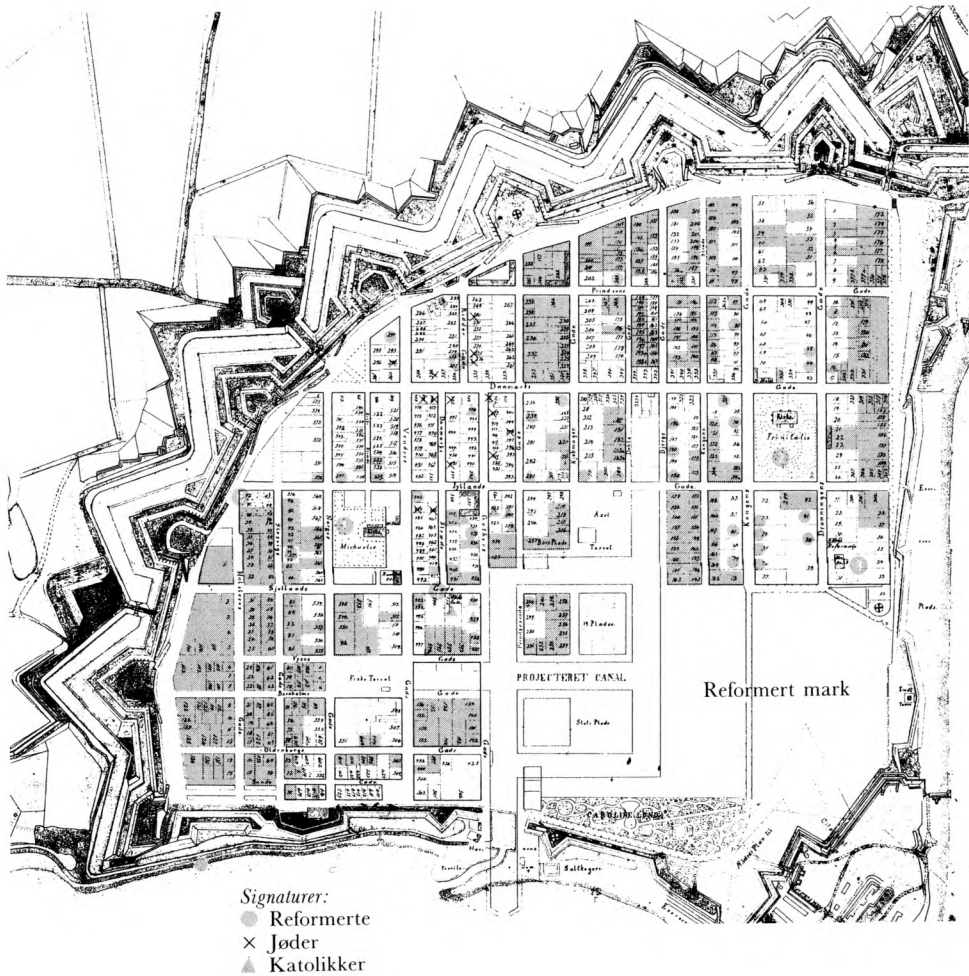
Frederik 4., som havde arvet moderens interesse for de reformerte, som var kendt for deres hæderlighed, lovlighed, flid og nøjsomhed, fik i 1719 gennem oberstløjtnant Pierre du Boulet – fransk af fødsel og i dansk tjeneste – skabt kontakt til en gruppe franske kolonister, som havde slået sig ned omkring Uckermark i Brandenburg.

Ideen var at hente disse til Danmark for at lade dem opdyrke hidtil uudnyttede jorder, f.eks. på heden. Valget faldt imidlertid hurtigt på Fredericia, hvor man stedse var i bekneb for nybyggere, og hvor der også kunne anvises jord til dyrkning.

Det er tit og ofte understreget, at de reformerte ikke kom som flygtninge, men på invitation og på betingelser, de selv dikterede, og som da også – da de var såre beskedne – blev næsten fuldt accepteret.

I februar 1721 var her ankommet 61 familier med ialt 224 personer. Senere fulgte enkelte efter, herunder også en del tysk-reformerte, medens nogle rejste bort igen og slog sig ned i andre byer. Hovederhvervet var tobaksdyrkning og agerbrug.

De reformerte kom til at udgøre et sluttet samfund, næsten som en by for sig inden for asylstadens rammer. Beboerne var ikke alene forenet ved deres særlige privilegier og erhverv, men også nært forbundne gennem afstamning og religion, sprog og sædvaner og sidst og ikke mindst gennem vedvarende indbyrdes ægteskaber. Omkring 1800 havde den reformerte koloni formeret sig til ca. 540 personer eller hened $\frac{1}{6}$ af byens befolkning. Hen imod 1900 var tallet stort set det samme, og hened 80% var fortsat af ren fransk af-

Ejendomsforholdene i Fredericia 1746 indtegnet på kort fra ca. 1850.

Som grundlag er benyttet grundtaksten af 1746, d.v.s. kortet viser ejerforholdene, medens lejere ikke fremgår. Ubebyggede grunde er vist med rastrede felter; en stor del af disse brugtes af de reformerte til tobaksavl og agerbrug, dette gjaldt også den såkaldte Reformert Mark – demarkationsterrænet foran Kastellet. Endvidere ejede de reformerte i fællesskab 220 »havepladser« uden for volden.

Tallene henviser til:

- 1) Tyske kirke (Michaelis) og kirkegård
- 2) Danske kirke (Trinitatis) og kirkegård
- 3) Reformert kirke og kirkegård
- 4) Katolsk kirke (Sct. Knud) – som kirkegård benyttedes Michaelis
- 5) Synagogen
- 6) Jødisk kirkegård.

stamning. I dag tæller den reformerte menighed omkring 300 medlemmer, dels i selve Fredericia, dels fra Jylland-Fyn, men kun ganske få har i dag rent fransk blod i årerne.

Midtpunktet er også i dag kirken, hvis grundsten blev nedlagt i 1735, ligesom den gamle præstegård og skolebygning er bevaret, men ikke længere i brug efter deres oprindelige formål.

Katolikker, jøder og reformerte udgjorde kun en del af fremmedelementet i Fredericia, den del, som er lettest at få øje på, men det må erindres, at der også blandt den lutheranske del af indbyggerne fandtes mange af fremmed, især tysk, oprindelse.

Igennem tiden mærker man intet til diskrimination eller fremmedhad. Tvistigheder kunne der naturligvis opstå, men de havde som regel helt andre årsager. Faktisk var kiv og stridighed langt hyppigere forekommende inden for samfundene end mellem dem.

Opdelingen i de fire trossamfund, hver med egen kirker, skoler og fattigvæsen, gjorde, at man i realiteten kunne tale om fire kommuner i kommunen, og selv om grundloven 1849, næringsloven 1857 og loven om kommunernes styrelse af 1867 vel formelt ophævede skellene, og gjorde ende på gamle særrettigheder, varede det lang tid før virkningerne slog igennem. Eksempelvis ser man reformerte boende i Fredericia blive afkrævet betaling som »udenbys« for ophold på det kommunale sygehus så sent som i 1870'erne.

Som et mere kuriøst eksempel på den tolerance man kunne opvise i Fredericia, kan nævnes en begivenhed fra 1. maj 1767:

Dagen, som tillige var Christian 7.'s salvsdags, fik i Fredericia et ekstra festligt præg, da man kunne nyde den triumf at døbe en neger fra St. Croix i Michaelis kirke. Hans herre var død under hjemrejsen fra Vestindien til København, og den herreløse slave blev taget i huset hos ejerens broder, regimentskvartermester Lars Hansen Bang. Efter et par års skolegang fandt dåbshandlingen sted bivånet af Jyske Dragonregiments officerskorps, bystyret og andre standspersoner og med regimentsmusik, flagning og salut. Negeren fik navnet Christian Glücklich. Han blev antaget som paukeslager ved Jyske Dra-

gonregiment, hvis stab og tre eskadroner havde garnison i Fredericia. I 1769 blev han far til en søn og giftede sig derefter med moderen, Apelone Corneliusdatter, med hvem han fik endnu en søn. Begge børn døde imidlertid som små, og familiens videre skæbne fortaber sig i mørket, da regimentet i 1772 blev forflyttet og fik garnison i andre provinsbyer.

Efter foredraget var Fredericia kommune og Vejle Amts historiske Samfund vært ved natmaden.

Lørdag den 30. august indledtes med årsmøde i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger. Referat har været trykt i Lokalhistorisk Journal nr. 4, 1986. Formiddagen sluttede med et foredrag om asylretten ved universitetslektor, dr.jur. *Inger Dübeck*, Københavns Universitet.

Inger Dübeck: Fremmed i Danmark – nåde eller ret?

Såvel fremmedlovgivningen som myndighedernes praksis i forhold til fremmede og indvandrere har historisk afspejlet visse modstridende tendenser, som man kunne kalde paradoksproblemer.

Et overordnet synspunkt har altid været, at fremmede stod under kongens beskyttelse, en beskyttelse, som i realiteten betød fri ret til indrejse og fri ret til at slå sig ned. Over for dette hovedsynspunkt har altid stået, at staten har ret til at beskytte territoriet imod uønskede fremmede ved at hindre deres indrejse eller ved at udvise folk, som havde tilsneget sig adgang.

Et andet paradoks har været vurderingen af indvanderne. Nogle har af staten været anset for ønskværdige og nyttige for samfundet, mens andre har været uønskede.

Et tredje paradoks synes at have været en følge af det andet paradoksproblem. De ønskværdige fik tilbud om en række begunstigelser, hvis de ville nedsætte sig i landet, mens de uønskede måtte opfylde en række tyngende

betingelser og forpligtelser for at få lov til at slå sig ned.

Endelig udviser både lovgivningen og myndighedernes praksis modstridende holdninger. Nogle love er meget liberale, andre meget restriktive, nogle embedsmænd effektuerer lovgivningen meget nøje, andre lader nærmest stå til.

1. Kontrolregler

Den principielle frihed for fremmede til at rejse ind i landet modificeredes ret tidligt, også for de ønskværdige fremmede, af regler om pas og anden fornøden legitimation.

For visse fremmede var det dog ikke nok at have pas. Således skulle jøder ud over passet have skaffet sig et kgl. lejdebrev. Særlig tilladelse krævedes også af visse fremmede, selv om de ikke ønskede at slå sig ned i landet, men kun opholdt sig der temporært. Zigeunere, skuespillere, gøglere og akrobater måtte have særtilladelser. Dette gjaldt endvidere jesuitter og andre katolske gejstlige. Undladelse af at skaffe tilladelsen kunne medføre strenge straffe og udvisning.

Ikke desto mindre synes det, som om mange jøder havde held til at slippe inden for i landet uden lejdebrev. I hvert fald udstedtes der i sidste halvdel af 1700-tallet en række plakater og andre bestemmelser, der præciserede kravet om lejdebrev under henvisning til, at jøder »i hobetal« løb om og nedsatte sig i København uden rejsepas og lejdebrev, jfr. f.eks. pl. af 26. november 1783 og fr. af 14. juli 1793. Helt frem til 1850 har man krævet det særlige lejdebrev for jøder fra lovgivers side. Men i administrativ praksis udviste man efterhånden en vis smidighed og måske lem-fældighed, når det ikke ligefrem drejede sig om fattige »betteljøder«.

Også fremmede håndværkssvende skulle efter 1828 fremvise en særlig legitimation for at opnå ret til indrejse og til at søge arbejde som omvandrende svende. De skulle være i besiddelse af en såkaldt vandrebog, mens andre arbejdssøgende blot skulle have passet.

Pastvangen blev i løbet af 1800-tallet afskaffet ved gensidige traktater mellem en række lande. Ved lov af 12. februar 1862 op-

hævedes tvangspasordningen i Danmark i forhold til en række europæiske lande.

I krigs- og krisetider skærpedes tilsynet med fremmede, og pastvangen kunne i så fald genindføres. Dette skete under 1. verdenskrig, hvor der indførtes såvel pas- som visumtvang.

2. Særlige grupper af fremmede

Kildematerialet om de fremmede synes at give grundlag for en opdeling i forskellige kategorier, for hvilke der gjaldt vekslende adgangs- og opholdsbetingelser.

Nogle grupper var karakteristiske på grund af deres profession og/eller formueforhold, andre efter deres race og/eller religion.

2.1. Særlige professioner

Visse professioner, typisk kapitalstærke industrifolk eller folk, som ønsker at investere i fast ejendom, har altid været velkomne i Danmark.

Indfødsretten af 15. januar 1776 viser tydeligt, hvilke fremmede den danske stat gerne optog som undersætter på lige fod med de indfødte. Folk med formue og lyst til at investere i fast ejendom, industri, handel og landbrug, fremmede videnskabsmænd, kunstnere og mestre og visse fremtrædende militærfolk var blandt de særligt fremhævede.

I løbet af 1800-tallet kom denne gruppe af fremmede til at udgøre en marginalgruppe blandt indvandrerne, men fremmedarbejdere af forskellige slags med eller uden faglige kvalifikationer fik stigende betydning. Disse nye grupper skabte også nye problemer for myndighederne ikke blot af politi- og forsorgsmæssig karakter, men også i forhold til arbejdsmarkedet.

Den nye fremmedlov af 15. maj 1875 var et utvetydigt resultat af denne udvikling, men også af den moderne tekniske udvikling. Det var blevet lettere at komme fra sted til sted med damptog og dampskib, ligesom netop anlæg af f.eks. jernbaner trak megen fremmed arbejdskraft til landet. Hertil kom ophævelsen af pastvangen, der gjorde grænsekontrollen vanskeligere. Nye kontrolforanstaltninger var derfor påkrævede. Fremmedloven imøde-

kom på forskellig vis disse krav, bl.a. ved indførelsen af den såkaldte opholdsbog, der skulle forevises for politiet straks efter ankomsten til et nyt sted. Forpligtelsen til at være forsynet med opholdsbog ophørte først, når den pågældende erhvervede forsørgelsesret i riget.

2.2. Race og religion

Lige fra 1500-tallet og frem til sidste halvdel af 1800-tallet var det i Danmark ikke blot etisk acceptabelt, men også retligt hjemlet at opstille særlige adgangshindringer for fremmede med en afvigende religion. Derimod finder man ikke udtrykkelige bestemmelser vendt imod fremmede racer, omend det indirekte skimtes bag reglerne om jøder og zigeunere.

Den reelle begrundelse for indrejseforbud eller udvisningskrav synes dog af blandet karakter. Etniske og religiøse grunde blandes med retlige, især kriminal- og forsorgspolitiske hensyn, i den særlige diskriminationslovgivning.

Allerede de ældste regler fra 1600-tallet om jøder bestemte, at jøder uden lejdebrev skulle udvises under trussel om straf af 1000 rdl. Dog var visse jøder velsete, nemlig de såkaldte portugisiske jøder fra Glückstadt, der fik ret til at rejse frit om i landet og handle. Nogle jøder var således mere velsete end andre.

Selv om den danske stat ved fremmedprivilegierne af 29. november 1748 udtrykte stor imødekommenhed over for fremmede af en hvilken som helst »nation, stand, profession eller håndværk«, kneb det fortsat med gæstfriheden over for jøder.

Selv om de danske jøder ved anordning af 29. marts 1814 havde opnået ligestilling med andre danske undersåtter i henseende til at ernære sig på en hvilken som helst lovlig måde, gjaldt der helt frem til 1850 stærke begrænsninger for jøder, der ønskede at indvandre. Først loven af 5. april 1850 ophævede alle hidtil gældende indskrænkninger i jødernes adgang til at tage ophold i riget. Loven blev genstand for stor debat i rigsdagen, blandt andet fordi mange rigsdagsmænd mente, at

grundlovens bestemmelser om religionsfrihed gjorde en sådan lov overflødig. Men reglerne om fremmede var ikke inkluderet i grundlovens frihedsrettigheder. De fremmedretlige regler vedrørte politiforhold og forsørgsforhold.

De ældre regler vendt imod zigeunere viser, at myndighederne nærrede om muligt endnu større mistro og uvilje imod disse omvandrede grupper end mod jøder, der som oftest ønskede at slå sig ned som fastboende.

Allerede i åbent brev af 31. maj 1589 fremhæves zigeuneres omstrejvende livsform og deres præsumptive kriminelle adfærd. Det fremhæves, at de løber om alle vegne »og med deres bedrageri, løgn, tyveri og trolddom besvige og berøve undersåtterne deres gods«, og derudover lever de et skændigt levned med »skørlevned og blodskam«.

Ret hurtigt efter reformationen var man på vagt over for den mulige skade, som fremmede katolikker og reformerte kunne forøve, hvis de fik mulighed for at prædike deres vranglære over for gode lutheranere. Selv over for danske, der havde konverteret til katolicismen, var man stærkt på vagt.

Men allerede under den tidlige enevælde og på trods af de strenge regler i Danske Lov begyndte statsmagten at udvise stor imødekommenhed over for katolikker og reformerte.

Ved privilegierne af 11. marts 1682 for Fredericia gaves der ret til fri religionsudøvelse for enhver af kristen tro og for jøder. De reformerte fik i 1685 ret til at slå sig ned i Danmark og til at drive næring eller bebygge øde pladser. Også fremmedprivilegierne af 1748 begunstigede de reformerte, dog ikke uden visse protester fra de næringsdrivende i København, som var bange for den uønskede konkurrence fra de fremmede, der både kunne opnå told- og skattefrihed og andre begunstigelser.

3. Konklusion

Fremmedrettens historiske paradoksproblem er især mærkbart i lovgivningen og myndighedernes praksis.

I perioden, f.eks. under den såkaldte mer-

Hans Jørgen Hammers skildring af en markedsdag i Fredericia. Maleri fra 1871. (Dep. Fredericia Museum).

kantilisme, var staten villig til at udstrække de fremmedes fri adgang til landet så vidt, at man var parat til at give afkald på fiskale krav i form af told, afgifter og skat, blot de ønskværdige fremmede ville slå sig ned og iværksætte industri- og andre erhvervsvirksomheder.

I perioder med anstrengt økonomi kunne billedet vende, og man skærpede betingelserne selv for fremmede kapitalister ved f.eks. at kræve båndlæggelse af en større del af deres formue som betingelse for at opnå ret til at drive næring.

Det synes at have stået fast i hele perioden, at visse fremmede var ønskværdige, mens andre var uønskede elementer. Synet på hvem, der var uønskede eller ønskede, har skiftet over tid. Følgende kategorier har dog altid været uønskede: 1) tiggere og fattige, der faldt landet og borgerne til byrde, 2) visse religionsudøvere, især de, som måtte formodes at ville hverve proselytter, såsom jesuitter, samt

zigeunere på grund af deres omstrefjende levned, 3) forbrydere eller folk, som kunne blive farlige for landets sikkerhed.

Nogle indvandrere, nemlig håndværksvende og andre løsarbejdere, der udførte legemligt arbejde, har i perioder været uønskede, ikke uden sammenhæng med arbejdsmarkedets behov for arbejdskraft.

Den enevældige centraladministration har i hele perioden vist særlig evne til smidighed og til at gøre undtagelse fra en restriktiv lovgivning, hvis et højere, typisk økonomisk formål, gjorde det opportunt. Alligevel ser man, at de samme myndigheder i en næsten endeløs række af gentagne næsten enslydende bestemmelser forsøgte at gennemtvinge efterlevelsen af visse diskriminerende regler om fremmede, hvorfra man sjældent ønskede at dispensere.

Underordnede myndigheders praksis var ofte lige så forskellig (omend på et andet plan). Nogle var ihærdige i tjenesten og ivrige

efter at udvise uønskede personer, mens andre så igennem fingre med dem. Måske var de bestikkelige eller overbebyrdede. Måske var de mere menneskelige.

Efter foredraget understregede Vagn Dybdahl bl.a., at der har været fremmede alle steder i landet. Vi kan ikke undgå at beskæftige os med dette fænomen, når vi forsker i lokaliteternes historie. – Bent Blüdnikow spurgte, om der ikke kunne påvises nogen moderne racisme hos myndighederne i 1700-tallet? Inger Dübeck mente ikke, det var tilfældet. Derimod var modsætningerne mellem grupper og klasser stærkere. De fremmede gik ind i disse grupperinger og blev udsat for den diskrimination, der kunne blive følgen heraf.

DHF's repræsentantskabsmøde

Kl. 13.30 fandt repræsentantskabsmødet i Dansk historisk Fællesforening sted.

Formanden *Vagn Dybdahl* indledte med at udtale mindeord over afdøde socialinspektør *Olav Christensen*, Haderslev, der var kendt for sin indsats både for Haderslev byhistoriske Arkiv og for flere større historiske sammen slutninger. – Derefter gik man over til dagsordenen.

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra Vagn Dybdahl blev landsarkivar *Chr. R. Jansen*, Viborg, valgt til dirigent. Han indledte med at konstatere, at repræsentantskabsmødet var indkaldt i overensstemmelse med vedtægterne. Derefter af lagde Vagn Dybdahl formandsberetningen.

2. Formandens beretning 1985–86

Hjertelig velkommen til dette 77. årsmøde i Dansk historisk Fællesforening. – I år mødes vi i Fredericia, og det har været et helt oplagt mødested at vælge, når årsmødetemaet er »Fremmed i Danmark«. Fra gammel tid har flere fremmede minoriteter fundet et fristed her, og det vil vi høre mere om under søndagens ekskursion. Jeg vil gerne benytte lejlig-

heden til at takke arrangørerne: *Kamma Varming* fra Vejle Amts historiske Samfund og *Søren Jakobsen* fra Fredericia Museum, og de tre foredragsholdere *Walter E. Kaiser*, *N. Chr. Sørensen* og *Jørgen Brårup*.

Emnet fremmed i Danmark er meget stort, og på mange felter er der en forskning igang i disse år. Det skal vi høre om under foredragene. Forhåbentlig vil nogle af mødedeltagerne få lyst til at tage emnet op på lokalt plan. De »fremmede« har på mange måder været folk, der har ydet vigtige bidrag til den danske samfundsudvikling og kultur. – Vi modtager gerne forslag til temaer, der kan tages op ved kommende årsmøder.

Sammen med udsendelsen af årsmødeprogrammet har medlemmerne modtaget et eksemplar af referatet fra sidste årsmøde med fyldige resumeer af årsmødeforedragene. Desværre lykkedes det heller ikke i år at realisere en tidligere udsendelse af referatet. Det er imidlertid vores hensigt at lade hele referatet trykke i Fortid og Nutid for fremtiden. Hidtil har foredragsresumeerne ikke været taget med her, så vi har sådan set opereret med et dobbelt referat, et »skrabet« i Fortid og Nutid og det fuldstændige i særudgave til medlemmerne. Medlemmernes referat vil for fremtiden blive særtryk af referatet i Fortid og Nutid, incl. foredragsresumeer. – Så længe oplag haves, kan medlemmerne i øvrigt rekvirere ekstra eksemplarer af referatet, og vi har også taget nogle ekstra med her til årsmødet.

Herefter vil jeg gå over til at tale om Fællesforeningens virksomhed i det forløbne år. I dag har vi 691 medlemmer. Siden sidste årsmøde er der kommet 4 nye museer til, 11 arkiver og 2 ekstraordinære medlemmer under SLA, samt 4 nye foreninger under SLF. Endelig har DHF fået to nye, direkte medlemmer, nemlig Sammenslutningen af slægtshistoriske Foreninger og Arktisk Institut. Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen i arbejdet.

Efter sidste årsmøde konstituerede styrelsen sig med *Knud Prange* som næstformand, *Dorrit Andersen* som sekretær og *Jørgen Dieckmann Rasmussen* som redaktør af Fortid og Nutid. Formand og kasserer vælges som bekendt direkte af repræsentantskabsmødet. Da *Dorrit Andersen* i november 1985 tiltrådte som

landsarkivar for Fyn, er arkivar *Poul Olsen*, Rigsarkivet, blevet tilknyttet styrelsen som hjælpesekretær.

Før jeg går over til at tale om arbejdet med foreningens publikationer, skal jeg nævne sagen om fordelingen af tilskuddene til de amts-historiske foreninger. Også i 1986 har Ministeriet for kulturelle anliggender stillet et beløb til rådighed af tipsmidlerne af samme størrelsesorden som sidste år. DHF har indkaldt ansøgninger fra foreningerne, de 21, som fra gammel tid har fået tilskud fra denne pulje, og alle har indsendt ansøgning. Tilskuddene vil derfor kunne komme til udbetaling noget før end sædvanligt. Fordelingen sker efter samråd med SLF's formand. – Der er god grund til at takke Ministeriet for kulturelle anliggender for at have opretholdt denne bevilling i disse ellers så strenge tider og også for de tilskud, DHF modtager til sine egne formål.

DHF's virksomhed i det forløbne år har ellers mest været koncentreret om udgivelses-siden. Det drejer sig for det første om vore to tidsskrifter.

Fortid og Nutid er i 1985 udkommet med fire hefter indeholdende i alt 322 sider. De tre første hefter var redigeret af universitetslektor *Claus Bjørn* og det sidste af tidsskriftets nye redaktør, arkivar *Jørgen Dieckmann Rasmussen*, Esbjerg byhistoriske arkiv.

Abonnementstallet er ca. 1.300 – og det er stabilt. En hvervekampagne i begyndelsen af 1986 har tilført en del nye abonnenter.

Indholdsmæssigt har tidsskriftet bragt artikler spændende fra forskningsoversigter og videnskabsteoridiskussion til eksempler på egentlige undersøgelser af kultur- og/eller lokalhistorisk art. Rubrikken »debat« har indeholdt livlige, faglige diskussioner, mindre artikler, diskuterende anmeldelser m.m. Anmeldelsesrubrikken har omfattet anmeldelser af ny lokal- og kulturhistorisk litteratur. Endvidere har tidsskriftet bragt oversigter over indholdet af de lokalhistoriske årbøger og museernes årsskrifter.

Et tidsskrift med så bred dæknings- og berøringsflade som Fortid og Nutid vil uundgåeligt få et blandet indhold. En af redaktørens hovedopgaver er at fornemme strøm-

ninger i forskningen og i det kultur- og lokalhistoriske arbejde på arkiver og museer og fremlægge dette til inspiration og debat. En anden hovedopgave er at gøre anmeldelsesrubrikken mere aktuell. Bøger skulle gerne anmeldes inden for et halvt år efter deres udgivelse. Det kan være svært at nå dette mål, bl.a. fordi de 5 ark pr. hefte, som nu er normalstørrelsen, er utilstrækkeligt til at rumme det stof, redaktionen accepterer, og som bør bringes af et tidsskrift som Fortid og Nutid.

Foreningens andet tidsskrift Siden Saxo ser også ud til at klare sig godt. At der er behov for et sådant populært og formidrende tidsskrift viser sig ved, at abonnenttallet nu er på 4.500, og dermed er det mål, foreningen fra starten havde sat sig for at ville opretholde tidsskriftet, mere end nået. Selvfølgelig kan Siden Saxo blive endnu bedre, og redaktionen arbejder da også energisk for at udvikle tidsskriftet yderligere. Vi er taknemmelige for alle kommentarer og forslag vedrørende Siden Saxo.

Ud over disse to centrale tidsskrifter har vi også udsendt bøger. De to nyudgivelser fra 1985 – det drejer sig om Karl-Erik Frandsens Atlas over Danmarks administrative inddeling og den af Verner Bruhn redigerede Vejledning i lokalhistorie – blev meget hurtigt udsolgt. Vejledningen er nu genoptrykt og kan leveres igen. Derimod vil det nok blive dyrt for foreningen at genoptrykke atlas'et. Der gives ikke tilskud til genoptryk, så det ville ikke være muligt for foreningen at sælge et nyt oplag til samme fordelagtige stykpris som sidste år. Man må regne med, at pengene vil være mange år om at komme ind igen. Vi håber imidlertid, at alle, der har brug for atlas'et, har haft tilbudet om at købe til favørpris.

To forsinkede opslagsbøger har set dagens lys i 1986. Den ene er fortsættelsen af Dansk historisk Bibliografi. Takket være den nye redaktør, forskningsbibliotekar *Ann Welling*, er det lykkedes at få styr på dette bind, der er blevet på 516 sider og omfatter 6.711 numre. Ann Welling arbejder nu videre med det bind, der skal omfatte årene 1970–73. Men organiseringen af det fremtidige arbejde er ikke så ligetil, heller ikke ud fra et økonomisk

synspunkt. Vi må tage det op til nærmere drøftelse med de andre implicerede parter: Den danske historiske Forening, Det kongelige Bibliotek og Statens humanistiske Forskningsråd.

Den anden bog, der er kommet i år, er Historisk Vejviser. Den bog afløser den gamle Lokalhistorisk Vejviser, hvis sidste udgave kom i 1978. Den nye vejviser forsøger at dække alle former for historisk arbejde – deraf navneforandringen. Historisk Vejviser rummer oplysninger om mere end 1000 historiske institutioner, museer, arkiver, foreninger m.m. med adresser, telefonnumre o.s.v. Køberne vil hvert år modtage gratis supplements- og rettelelsesblade.

Vort gamle smertensbarn Dansk kulturhistorisk Opslagsværk nærmer sig nu sin afslutning. En række artikler er nu udsendt til forfatterne til godkendelse i deres endelige form. Redaktøren *Poul Olsen*, Rigsarkivet, har lovet, at manuskriptet vil blive trykklart i år, så måske skulle det kunne lykkes at præsentere dette store værk til næste årsmøde.

Et andet igangværende projekt er arbejdet med en ny vejledning vedrørende lokalhistorie i undervisningen. Fra DHF's side varetages dette arbejde af *Søren Ehlers* og *Jørgen Dieckmann Rasmussen* som redaktører, og en kreds af lærere er gået igang med de første manuskriptudkast.

Som jeg plejer at sige hvert år, modtager vi fortsat meget gerne forslag til nye publikationer og initiativer, som DHF kan tage op.

Når jeg nu har talt om vor forenings forhold og virksomhed, står tilbage, at lokal- og kulturhistorien – det er jo den, vi virker for – er i en situation, der stiller krav om overvejelse, undersøgelse og drøftelse.

Det er helt flagrant, at der er sket noget afgørende i de seneste år. Jeg må lige indskyde, at hvis noget af det, jeg siger i det følgende, kan virke ubehageligt, så er det ikke sagt for at krænke nogen, fornærme nogen eller slet ikke for at gøre nogen ked af det. Det er sagt, fordi det – selv om det er ubehageligt – er en sag, der har langtrækkende konsekvenser for dansk kulturliv og oplysningsbevægelse.

Ser vi os om, er det åbenbart, at interessen for og engagementet i lokal- og kulturhistorie

er stærkt stigende, og aktiviteter på området møder større og større tilslutning. Vi ser det på navnlig to felter: nye, små lokalhistoriske arkiver, der ofte samler sager, vi ikke forbinder med arkiver, og undertiden mest minder om mødested for interesserede. Inden for kulturhistorien ser vi noget tilsvarende: der oprettes det ene lille specialmuseum efter det andet. Så er det et dukkemuseum, cykelmuseum, spejdermuseum eller plovmuseum.

Vi skulle glæde os over dette, men der er også tale om nogle misforhold. Det er påfaldende, at de store museer og statens arkiver også – publikumsmæssigt – nyder godt af denne interesse, men, når det gælder deres driftsmuligheder, bestandig har det dårligere og dårligere. Konsekvenserne er et stadig mere og mere forceret og presset arbejde trods bestandige rationaliseringer.

Vender vi os til de gamle amtshistoriske samfund, bliver omstændighederne endnu mere påfaldende. Her er der ikke en vækst og fremgang, der svarer til den tilsyneladende situation på andre områder. Og produktionen af lokalhistorie er måske snarest faldet i takt med, at man har samlet arkivalier og museumsgenstande ind.

Desværre er jeg ikke i stand til at give nogen forklaring på disse forhold. Er det sådan, at der f.eks. ikke ligger nogen reel historisk interesse bag? Er det sådan, at der blot er tale om at finde udløsning for en samlertilbøjelighed? Eller drejer det sig om at finde noget at komme sammen om? Er der tale om en reel historisk interesse, der samtidig vender sig mod professionalisme?

Jeg har ikke noget svar. Det er for så vidt forkert: jeg har mange svar. Desværre tror jeg heller ikke, at I har noget svar på stående fod. Det hænger blandt andet sammen med, at vi alle er så stærkt engageret i arbejdet. Vi må sætte os roligt tilbage og tænke over tingene. Men vi må også foretage de nødvendige undersøgelser inden vi danner os vor opfattelse.

Det er klart, at vi har en særlig forpligtelse til at klarlægge disse spørgsmål.

Jeg vil derfor mene, at det vil være vigtigt, at DHF forsøger at organisere en kortlægning af, hvad lokal- og kulturhistorien står for i dag, og hvilke områder og arbejdsmetoder

der særlig er oppe i tiden. Selvfølgelig ved vi en del i forvejen; men det er ikke det samme som en systematisk gennemarbejdelse af problematikken. Det emne – lokal- og kulturhistorien i dag, og hvordan den kan videreudvikles – vil vi foreslå som tema for næste årsmøde. Det vil fortælle os noget om, hvad man ønsker DHF skal udrette på det tværfaglige, principielle og publikationsmæssige område. Men forud må der som sagt gå et undersøgende arbejde. Vi beder jer derfor tage vel mod os, når vi i årets løb beder om hjælp til at gennemføre disse undersøgelser. Vi vil måske i særlig grad trække på SLF, i hvert fald, når vi skal redegøre for resultaterne på årsmødet. SLF er jo nu den eneste sektion, der holder årsmøde sammen med DHF, mens museerne og arkiverne holder deres generalforsamlinger i forbindelse med helt fagspecifikke aktiviteter og kurser. Interessen for det overordnede og principielle i vort arbejde har tilsyneladende ikke den store tiltrækningskraft i disse år.

I tilknytning til formandens beretning havde flere ordet. *Gunnar Jakobsen*, Toldhistorisk Selskab, rejste spørgsmålet, om det lave deltagertal ved årsmødet var et udtryk for, at formen havde overlevet sig selv. *Vagn Dybdahl* svarede, at DHF havde forsøgt en fornyelse med indførelsen af årsmødetemaer. I øvrigt var forslag til forbedringer velkomne. *Gunnar Jakobsen* foreslog, at man skulle gå tilbage til at holde møderne sammen med DKM og SLA igen, i det mindste hvert andet eller tredje år. *Vagn Dybdahl* svarede, at DHF naturligvis var villig til dette, men at det var de to sektioner, der ikke var interesserede. Ydermere placerede SLA sit årsmøde klods op ad DHF-mødet, og det betød, at mange interesserede ikke kunne få tilskud til at deltage i to møder med så kort mellemrum.

Lis Gertrud Kildsig, Lokalhistorisk forening for Hvalsø, ønskede at få at vide, hvad DHF ville spørge om ved forberedelsen af næste årsmødetema. *Vagn Dybdahl* oplyste, at det først ville blive udarbejdet nærmere efter næste styrelsesmøde.

Palle Friis, Vendsyssel historiske Museum,

fandt, at temaideen ved årsmøderne var god. Men måske interesserede det faglige indhold ikke alle de administrative ledere, der hidtil plejede at komme til årsmødet. Når SLA og DKM kørte deres eget løb, var det til dels et forsøg på at få medlemmerne ind i et kursusforløb. Emnet næste år ville være godt. Det var det i det hele taget med emner, der beskæftigede sig med, hvordan vi alle kan komme videre. Det kunne eventuelt kombineres med et debatmøde for særligt interesserede. – *Vagn Dybdahl* gav *Palle Friis* ret. Institutionerne kunne dog godt sende andre end de administrative ledere til årsmøderne. Et dybtgående fagligt udbytte skulle temadagene nok ikke give. De skulle mere fungere som »vækkelsesmøder«.

Hans Nørgaard, Lokalhistorisk arkiv i Egebjerg, beklagede splittelsen af årsmøderne og gav i øvrigt udtryk for, at det var svært at få de almindelige medlemmer i foreningerne med.

Kamma Varming, Vejle Amts historiske Samfund, nævnte, at DHF også tidligere havde spurgt de amthistoriske samfund, om hvor skoen trykkede, og gjorde opmærksom på, at der flere steder var drøftelser igang på amtsplan om problemerne.

Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland m.m., beklagede, at der var udsigt til, at arbejdet med Dansk historisk Bibliografi ikke blev fortsat. *Vagn Dybdahl* svarede, at sådan skulle hans bemærkninger i formandsberetningen ikke forstås. Han ønskede blot et større engagement fra de andre impliceredes side.

Derefter godkendtes formandens beretning, og dirigenten *Chr. Jansen* sluttede med at udtrykke sin glæde for den aktivitet, der havde været i foreningen.

3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren *Chr. Petersen* forelagde regnskabet (aftrykt s. 116 ff), der godkendtes uden bemærkninger.

4. Fastsættelse af kontingent

Uændret kontingent i 1986 blev vedtaget.

5. Indkomne forslag

Der var ingen forslag indkommet.

6. Valg af formand og kasserer

Formanden *Vagn Dybdahl* og kassereren *Chr. Petersen* genvalgtes.

7. Valg af to styrelsesmedlemmer

Knud Prange og *Jørgen Dieckmann Rasmussen* genvalgtes ligesom de to suppleanter *Søren Ehlers* og *Søren Manøe*.

8. Valg af revisor og revisorsuppleant

Anders Larsen genvalgtes som revisor. Som revisorsuppleant i stedet for *Erik Andersen* nyvalgtes bankprokurist *Aksel Henriksen*, *Randers*.

9. Eventuelt

Der var intet under dette punkt.

Efter DHF's repræsentantskabsmøde fortsatte man med årsmødetemaet. Universitetslektor, dr. phil. *Erik Helmer Pedersen* holdt foredrag om gæstearbejdere i dansk landbrug.

Erik Helmer Pedersen: Gæstearbejdere i dansk landbrug i det 19. og 20. århundrede

Efter 1850 fik dansk landbrug voksende problemer med at skaffe tilstrækkelig arbejdskraft, og det til en løn, der var dækning for i produktionen. I den begyndende kornsalgsperiode i 1830'erne og 1840'erne var befolknings-tilvæksten på landet så tilpas kraftig, at den stadigt stigende kornproduktion ikke voldte større problemer. Med det store dræningsarbejde, man tog fat på i 1850'erne og 1860'erne, steg behovet for arbejdskraft imidlertid meget stærkt, samtidig med at man her befandt sig i en konkurrencesituation i forhold til store of-

fentlige anlægsarbejder som bygning af veje, jernbaner og havne.

Med den stigende grad af modernisering af landbruget blev kravet til arbejdskraftens tekniske kunnen også større med tiden. På de store gårde indtog mejeribruget efterhånden en central placering og hermed opstod et behov for at få rådighed over såvel mejersker som malkepiger. Mens det ikke kneb med at skaffe mejersker fra foregangslandet på mejeriområdet, de to hertugdømmer Slesvig og Holsten, var det straks mere vanskeligt at skaffe dygtige malkepiger. For at dække behovet for såvel mandlig som kvindelig sæsonassistance fandt man da på at indforskrive svensk arbejdskraft. Det begyndte i det små i 1840'erne, men voksede så i de næste årtier til en omfattende indvandring af svenske sæsonarbejdere. *Richard Willerslev* har i sit værk »Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914« (1983) skildret, hvorledes denne udvandring fra Halland, Skåne og Småland kom i stand. Af en samlet udvandring til Europa på 200.000 i tiden 1860-1910 fik Danmark de 81.000, hvoraf dog halvdelen senere vendte tilbage. Landbruget var dog langt fra ene om at efterspørge svensk arbejdskraft. I sit kapitel VI »Placering på arbejdsmarkedet« viser dr. Willerslev, hvorledes de mandlige arbejdere fik ansættelse som teglværksarbejdere og som fæstningsarbejdere i forbindelse med opførelsen af Københavns landbefæstning.

En særlig anvendelse fandt den svenske arbejdskraft i sukkerroedyrkingen. I 1881 udgjorde arealet med denne afgrøde ca. 2.000 ha og syv år senere var det steget til 7.000 ha for så i 1896 at nå næsten det dobbelte, nemlig 13.000 ha. I samtiden regnede man med, at en dygtig roepige kunne passe 2-3 ha med sukkerroer. Dermed har dansk landbrug i 1880'erne behov for at have rådighed over en tusindtallig arbejderstyrke, der kan sættes ind når roerne er klar til udynding i maj, og som derefter kan permitteres, når høsten er slut i november-december. Og netop i disse år foregik en kraftig afvandring fra landbruget. Hvor tallet på fravandrende arbejdere endnu i 1860'erne kun på ca. 1.700 om året, steg det i næste årti til det tredobbelte for så at sætte

rekord med ca. 14.000 om året i 1880'erne. Det trak naturligvis lønnen i vejret for de tilbageblevne. I 1870 tjente en landarbejder på egen kost ca. 300 kr. om året i, i 1875 ca. 373 kr., og da produktpriserne samtidig begyndte at gå ned under »Den store landbrugskrise«, lå det lige for, at landmændene forsøgte at forbedre rentabiliteten gennem en stigende brug af arbejdsbesparende maskiner og teknikker. Høstmaskinen og det selvrensende tærskværk havde henimod århundredskiftet sparet mange arbejdere væk på de store og større gårde.

Selv om vi desværre savner undersøgelser over arbejdsituationen i de danske landdistrikter i slutningen af forrige århundrede, ser det ud, som om man ikke dér rådede over en tilstrækkelig stor arbejdskraftreserve til at klare roearbejdet. Her kom da de svenske piger og drenge (= unge mandlige arbejdere) svært tilpas. Else-Marie Boyhus har i sin undersøgelse »Sukkerroedyrkningens arbejdskraftproblemer« i antologien »Sukkerroer« (1973) vist, hvorledes først sukkerfabrikerne, senere arbejdsgiverne selv organiserede hvervningen og anvendelsen af denne arbejdskraft. For pigerne betød det en mulighed for at tjene henimod 100 kr. på en sæson i Danmark eller tre gange så meget som på hjemstedet. Mange blev her som malkepiger, når først roearbejdet var overstået. Richard Willerslev kan da også vise, at henimod 10% af den kvindelige arbejdskraft på danske godser i 1901 bestod af svenske indvandrere. En stor del af disse indvandrere gik dog til andre erhverv end landbruget. De ufaglærte mænd kunne som allerede omtalt få arbejde ved større anlægsarbejder, og pigerne kunne blive husassistenter i København og andre større byer. De faglærte, først og fremmest skræddere og skomagere, havde også forholdsvis let ved at få arbejde i de danske byer. Vi mangler endnu undersøgelser over indvandrernes aflønning, sammenlignet med danske arbejdere, men enkelte eksempler kunne tyde på, at de i et vist omfang kom til at fungere som løntrykkere.

Omkring 1890 begyndte svenskerindvandringen imidlertid at tage af, og de danske roedyrkere måtte se sig om efter en ny arbejds-

kraftsreserve. Det var her nærliggende at følge de tyske roedyrkeres eksempel og hente polske sæsonarbejdere herop. Allerede fra 1840'erne vandrede tusinder af polakker til Sachsen (»die Sachsengänger«) for at arbejde i roerne. I det danske tilfælde kom de fleste polakker fra østrigsk Galizien, et mindretal fra den russisk besatte del af Polen. De første kom hertil i 1893 i et antal på ca. 400, og få år senere var tallet 4-doblet. Efter århundredskiftet taltes de i tusinder, når de hvert forår i april-maj kom sejlene til Gedser for at blive befordret videre til polakkasernen på en lolland-falstersk herregård, hvor serviceniveauet i hvert fald ikke overgik det, de var vant til hjemmefra. I det næste halve år arbejdede de uanset vejr og vind ude på de store marker, indtil roerne var taget op i november-december, og de kunne indlede tilbagereisen til den lille landsby i det fjerne Galizien.

Polakindvandringen vakte naturligvis stor opsigt i samtiden. den begyndende landarbejderbevægelse så naturligvis i polakkerne nogle usolidariske løntrykkere. Det er »en snavs race, en national fare, der demoraliserer landets egne arbejdere og sænker deres åndelige standard ...«, skrev Tyendebladet i 1908 (her citeret efter George Nellemans grundlæggende undersøgelse »Polske landarbejder i Danmark og deres efterkommere«, 1981). Da der mange steder fra rapporteredes om uheldige indkvarterings- og boligforhold for de polske arbejdere, blev polakspørgsmålet i høj grad et offentligt anliggende. Under finanslovdebatten i Folketinget 14. oktober 1905 talte socialdemokraten Peter Sabroe indigneret om den moderne form for slavehandel, som de store godsejere og deres håndlangere, fæstemændene, her drev helt åbentlyst. Venstre regeringen kom under et stærkt pres for at få gennemført en beskyttelseslovgivning, og i samlingen 1907-08 kom der da også et lovforslag på rigsdagens bord. Forud herfor lå et omfattende og langtrukket undersøgelsesarbejde, der bl.a. viste, at der i foråret 1907 befandt sig 6.647 polske arbejdere i Danmark, de $\frac{2}{3}$ heraf kvinder. De 94% var beskæftiget ved landbrug, resten ved teglværker, moseindustri og større anlægsarbejder.

Øerne havde $\frac{3}{4}$ af styrken, og Lolland-Falster kunne alene tegne sig for 3.000. Lovforslaget tog sigte på at beskytte de egentlige sæsonarbejdere med mindre end to års uafbrudt ophold i Danmark bag sig. Beskyttelsen rummede følgende elementer:

1. Arbejdsgiverne skulle snarest efter arbejderens ankomst rapportere til politiet om deres sammensætning, deres påtænkte anvendelse og deres indkvarteringsforhold.
2. Der skulle oprettes en kontrakt på dansk og tysk mellem de to parter senest 8 dage efter ankomsten. Heri skulle angives opsigelsesvarsel, lønnens størrelse og udbetaling samt betaling af rejseomkostninger.
3. Arbejderne havde krav på lægehjælp m.v. i tilfælde af sygdom. Senest 1 måned efter ankomsten skulle politiet efterse, om forholdene nu også svarede til kontraktens ordlyd, og fra 1909 blev Arbejds- og Fabrikstilsynet også sat ind på opgaven, hvad det også efter arbejdsgivernes opfattelse gjorde i lidt for nærgående form. Politiet kunne man da altid tale med, mente man.

Fra alle sider blev lovforslaget hilst velkommen. Arbejdsgivernes politiske repræsentanter såvel som deres organisationer Landhusholdningsselskabet og De samvirkende danske Landboforeninger fandt det en helt naturlig opgave for lovgivningsmagten at få tilført den nødvendige arbejdskraft samt at beskytte den mod dårlig behandling. Lige så klart så Socialdemokratiet med Thorvald Stauning som talsmand i lovforslaget en mulighed for at få beskyttelseskravet skærpet så tilpas meget, at udgifterne ved at anvende polsk arbejdskraft gjorde den mindre attraktiv i sammenligning med danske arbejdere. Som Stauning udtrykte det ved lovforslagets 1. behandling 2. april 1908: Det var trøsteløst at se disse omkringvandrede skarer af pjaltede og uoplyste mennesker på landevejen, et levende vidnesbyrd om kapitalismens undertrykkelsesmekanismer. Venstremanden Thomas Larsen fandt det derimod sørgeligt, at folk i Polen måtte søge helt til Danmark for at få arbejde samtidig med, at der i København fandtes tusinder af arbejdsløse. Sendte man

dem tilbage til sognene, var problemet løst. Den egentlige debat på rigsdagen stod om lønnen ved roearbejdet. Stauning hævdede her i en polemik med højremanden Wenzel Neergaard og venstremanden N. C. Jensen (-Flø), at når danske arbejdere generelt nægtede at tage del i roearbejdet, skyldtes det ene og alene den lave løn, der her blev tilbudt. I landstinget påstod den frikonservative Chr. Sonne, forpagter på Rosenlund ved Sakskøbing og medlem af Landsudvalget (af 1908) for Anvendelse af udenlandsk Arbejdskraft, at de polske roearbejdere tjente mere end deres danske kolleger. I bemærkningerne til lovforslaget oplystes det, at en polsk roepige kunne tjene 387,90 på en sæson, vel at mærke ved akkordarbejde, mens hendes mandlige modstykke tjente 440,90 kr. En årsløn for en karl lå da på ca. 300 kr. ekskl. kost og logi. De socialdemokratiske politikere havde på denne baggrund svært ved at vise, at polakkerne fungerede som løntrykkere. En undersøgelse ved Hanne Damsholt, »Landarbejderforbundet og landarbejderstrejken 1921« i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1982, viser da også, at de polske landarbejdere ikke blev underbetalt.

Få måneder efter lovens vedtagelse fremsatte en gruppe socialdemokratiske politikere med Th. Stauning som talsmand et forslag om dens skærpelse. Baggrunden var et dobbeltmord på en proprietær og dennes kone på Højbjerggård ved Holte nord for København, begået af en polsk indvandrer ved navn Bulotti. Efter Staunings opfattelse kunne forbrydelsen måske have været undgået, hvis ikke arbejdsgiveren havde forsøgt at snyde Bulotti for dennes betaling. Derfor måtte arbejderne have ret til at ophæve kontrakten, ligesom der i denne skulle angives, om betalingen skete efter tariffen eller efter den på egnen gængse betaling for lignende arbejde. Polakkerne var jo et ukultiveret folkefærd, men det bekymrede åbenbart ikke arbejdsgiverne det mindste. Nu måtte det derfor være lovgivningsmagtens sag at kultivere disse arbejdere, så de ikke forså sig mod landets love. De andre partier på rigsdagen afviste naturligvis forslaget. Det er jo ren og skær agitation det her, sagde Thomas Larsen.

I samlingen 1911–12 skulle polakloven fornyes, og det skete også uden større dramatik. Stauning var utilfreds med, at Arbejds- og Fabrikstilsynet blev koblet ud i spørgsmålet om tilsynet med arbejds- og indkvarteringsforholdene uden for de egentlige polakområder. Den lokale landpolitibetjent var ofte i lommen på arbejdsgiverne, mente Stauning. Det andet diskussionsemne var naturligvis lønnens faktiske størrelse. Chr. Sonne hævdede her, at gennemsnitsdaglønnen for danske arbejdere var 2,35 kr., men for polske 2,70 alt inkl. Stauning mente derimod, at polakernes gennemsnitsløn lå så lavt som 1,88. Han ønskede også brugen af 2-mands sengesteder gjort ulovlig, men trods medhold fra forskellig side måtte han se dette ønske forvist til et tidspunkt, hvor den danske tyendelov evt. måtte blive revideret. Endnu et moment i 1912-debatten skal kort omtales. Direktøren for Arbejds- og Fabrikstilsynet, Halvor Topsøe, fandt i sin rapport, at de 10.320 polske arbejdere, man talte i sommeren 1911, visse steder udgjorde en national fare. På Lolland-Falster udgjorde de 27,8% af den samlede landarbejderstyrke. Det ville gå galt, hvis det fortsatte, hævdede Topsøe. For at undgå denne fare kunne man gøre som i Tyskland, hvor man forbød polakkerne at blive vinteren over. Han fandt dog ingen større genklang. Sonne afviste for det første, at polakkerne frembød nogen fare for den danske identitet og for det andet mente han, at udlandet kunne tænkes at gennemføre repressalier mod danske udvandrere, hvis vi indførte bestemmelser om tvangsmæssig tilbagesendelse efter roesæsonens afslutning.

Loven fik kongens underskrift 1. april 1912, og på det tidspunkt var 12.000 polakker ved at gøre sig klar til sæsonen i Danmark. Næste år steg tallet yderligere, og da 1. verdenskrig brød ud 1. august 1914, fandtes der henved 14.000 polakker i Danmark. Som George Nellenman viser, lykkedes det dog for 4.500 at vende tilbage til det krigshærgede hjemland. Resten forblev her i Danmark. Det skabte problemer omkring beskyttelseslovens anvendelse, eftersom der her var sat et maksimum for 2 års uafbrudt ophold her i landet. Det blev i 1917 forlænget uden nærmere tidsan-

givelse, og denne bestemmelse blev først ophævet i 1922.

I foråret 1915 lykkedes det formanden for Landsudvalget, godsejer Adolph Tesdorpf, at hverve 2.000 polakker under en rejse i Galizien, i 1916 var tallet 1.435 og i 1917 453. De overvintrende polakker udgjorde jo også en ganske stor arbejdskraftsreserve. Ved folketællingen i 1921 taltes således 7.568 polskfødte i Danmark, i 1930 godt 5.000. Ved indfødsretslovene 1916–65 fik 3.388 af dem dansk statsborgerskab.

Ved 1. verdenskrigs slutning 1918 var en epoke ved at være slut. I 1918 afstod man helt fra at hverve polske sæsonarbejdere. Et »Udvalg angående tilvejebringelse af dansk arbejdskraft til landbruget«, nedsat 1915, havde her henstillet, at man brugte dansk arbejdskraft. Da sukkerroedyrkerne i april 1920 atter ville have åbnet for polsk arbejdskraft, blev det på Landarbejderforbundets betingelser. Dansk arbejdskraft, og det vil i praksis sige indvandrede polakker, fik nu førsteret til arbejdet. Kun hvis arbejdsløshedskasserne ikke kunne skaffe nok indenlandsk arbejdskraft, blev der åbnet for hvervning i Polen. I 1925 toppede tallet på polske arbejdere i Danmark med 1.696 og med de 488 i 1929 blev der sat punktum for en mere end 30-årig tradition. Man havde også i mellemtiden fået en anden reserve at trække på. Særlige roentreprenører påtog sig at udføre roearbejdet under brug af karle fra Jylland og i et vist omfang Øerne. Denne praksis blev stoppet i 1936, da arbejdet blev forbeholdt de lokale arbejdere. Da afvandringen fra de danske landdistrikter fra 1940'erne påny tog fart, kom roedyrkerne dermed i svære vanskeligheder. Det blev delvis overvundet derved, at de danske kvinder blev lokket ud i roemarkerne. Velmenende mænd og kvinder i roedistrikterne fik oprettet roebørnestuer, hvor mødrene kunne anbringe deres børn under arbejdet. I 1960'erne afløste så maskinerne endelig den menneskelige arbejdskraft for det ofte umenneskelige slid ude midt i pløret, og det var nu historikernes opgave at bevare mindet om en tid og dens kvinder.

Der var flere kommentarer til Erik Helmer

Pedersens foredrag. Bl.a. påpegede landsarkivar *Chr. R. Jansen*, at der fandtes meget utrykt kildemateriale om emnet, bl.a. fæsteprotokollerne på Landsarkivet for Sjælland. Arkivar *Peter Bondesen*, Randers, rejste spørgsmålet om, hvad man som lokalhistoriker skulle bruge vedr. dette emne. Han ønskede artikler om det til årbøgerne, som der havde været i Fra Randers Amt 1980. Der kunne påvises forbindelse mellem bestemte lokaliteter i Sverige og Danmark. Opholdsprotokoller i retsbetjentarkiverne i landsarkiverne var vigtige kilder for de væsentlige lokale undersøgelser. – Der var delte meninger om, hvorvidt de fremmede fik højere, lavere eller samme løn som de danske arbejdere.

Lørdagen sluttede med festmiddag, dans og selskabeligt samvær.

Søndag den 31. august var formiddagen beregnet til de to sidste årsmødetemaforedrag. Først talte arkivar *Poul Olsen*, Rigsarkivet, om kilderne.

Poul Erik Olsen: Kilder til dansk indvandrerhistorie

I »Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk«, som, om alt går vel, næste år udsendes af Dansk historisk Fællesforening, vil man i en artikel af Hans Chr. Johansen kunne læse følgende definition på indvandring: Det er det, der foreligger, når en person, der hidtil har haft fast bopæl i udlandet, flytter til Danmark og slår sig permanent ned her. I den moderne statistik defineres indvandrerbefolkningen som udenlandske statsborgere med over tre måneders fast ophold i Danmark samt statsborgere fra de øvrige skandinaviske lande med permanent ophold i Danmark.

Der er således ikke den store forskel på indvandrere og fremmede, og foredraget kunne med lige så stor ret være kaldt »Kilder til de fremmedes historie i Danmark«. Det er nemlig ikke uden betydning for mængden af de oplysninger, der findes i arkiverne om indvandrerne, hvor fremmede de var i forhold til de almindelige danskere. Som et eksempel på en gruppe meget fremmede indvandrere kan

følgende beretning om en række problemer, amtmanden over Københavns amt havde i 1770'erne, tjene: Det startede med en klage, som en farver på Gl. Kongevej, Johan Wilhelm Berentz, sendte amtmand Scheel-Pleszen i oktober 1773. Klagen handlede i første omgang om nogle svin, der tilhørte Berentz' nabo på Forhåbningsholm, en købmand Bargum. Bargums svin havde nemlig fået den vane at supplere deres foder med Berentz' farveplanter. Når det var sket, havde farver Berentz ladet svinene indfange og først afleveret dem igen, når han selv havde fået erstatning for skaderne. Bargum havde hver gang betalt, og selv om det var irriterende for Berentz og hans folk at skulle rende rundt og fange Bargums svin, havde forholdet mellem naboerne dog været nogenlunde, indtil Bargum udvidede besætningen på Forhåbningsholm med – fire negre fra Guinea.

Der skete nemlig det, at da Berentz endnu en gang havde grebet naboens svin på fersk gerning i farveplantagen, var »disse vilde Karle« kommet svinene til hjælp, brækket døre og vinduer op hos Berentz og taget svinene med sig hjem igen. Berentz følte sig naturligt stærkt forurettet over sagen i almindelighed, men over negrene i særdeleshed. Han bad derfor i sin klage amtmanden om at pålægge Bargum »at borttage disse Neegere, der formedelst deres Vildhed foraarsager ham og hans øvrige Naboer en bestandig Skræk«.

Det tog ikke amtmanden lang tid at finde ud af, at Berentz' klage på dette punkt var stærkt overdrevet. Bargums negre var, mente amtmanden, fredelige og skikkelige folk, selv om de aldeles vankundige med hensyn til religionen. Der var altså ingen grund til at sende dem ud af landet på grund af deres påståede vildskab, derimod nok til at sørge for deres religiøse opdragelse.

Amtmand Scheel meddelte sin mening til Danske Kancelli, og her sendte man, rimeligvis på grund af bemærkningen om religionsundervisningen, sagen videre til Generalkirkeinspektionskollegiet. Naturligvis mente man også dér, at negrene skulle have del i, evangeliet, men noget andet var, om de skulle have det i Danmark – om det overhovedet kunne tillades, så fremmede folk som negre

opholdt sig her i landet. Man ville nemlig næppe kunne undgå, at negrene, hvis de fik lov at blive, ville blande sig med de almindelige danskere, og Generalkirkeinspektionskollegiet forudså med rædsel, at landets befolkning snart for størsteparten ville bestå af mulatter, mestizer, castizer, nahblanken og andre blandingsracer, med mindre man som en forebyggende foranstaltning sørgede for at få smidt negrene ud i tide.

Argumenterne er jo ikke væsentligt forskellige fra nogle, man i den aktuelle debat om indvandrer- og fremmedspørgsmål kan finde fremført.

Men de optræder altså i den sag, der i første omgang drejer sig om en klage over nogle svin. Det er nemlig sådan, at sager vedr. fremmede eller indvandrere først temmelig sent er blevet udskilt som et særligt område i forvaltningen.

De fire negre er et temmelig tilfældigt eksempel på det fremmede indslag i landets befolkning og måske nok atypiske for indvandrerne i 1700-tallet. Men billedet af indvandringen til Danmark er temmelig kalejdoskopi - der er tatere, jøder, russiske krigsfanger under 1. verdenskrig, tyske intellektuelle i 1930'erne, flygtninge efter 2. verdenskrig; der er skotske vævere i 1600-tallet, tyske hedeopdyrkere i 1700-tallet, pakistanere, jugoslaver og tyrkere i vore dage, svenskere for 100 år siden og polakker for 80 - for bare at nævne en mindre del. Der er altså nok at tage af.

Først i dette tiår der er blevet oprettet et koordinerende organ under Indenrigsministeriet, og først i denne måned (august 1986) der er blevet oprettet det første kontor i centraladministrationen, der specielt behandler sager vedr. indvandrerspørgsmål. Indvandrerspørgsmål har indtil nu været integreret blandt sagerne vedr. de »rigtige« danskere og den, der vil udforske indvandringspolitikens historie, må således foreløbig søge sit materiale i arkiverne efter de myndigheder, der har behandlet tilsvarende sager for den øvrige befolknings vedkommende.

For de enkelte indvandreres vedkommende findes der for perioden indtil 1917 ingen kilder, der systematisk registrerer alle personer, som indvandrede til Danmark. Man har der-

for kun et ufuldstændigt kendskab til indvandringens omfang, ligesom man ikke har svar på spørgsmålene om indvandrerens geografiske eller sociale oprindelse.

Men kildemæssigt helt på bar bund er man dog ikke for perioden før den moderne udlændingeregistrering. Fastboende udlændinge registreredes ligesåvel som danskere, når befolkningstallet skulle gøres op, når der skulle betales skat etc. Ved en gennemgang af grundskemaerne til folketællingerne vil det givet være muligt at identificere fremmedfødte indbyggere i riget; for at vende tilbage til negrene kan man således finde godt et halvt hundrede »sikre« negre i folketællingen for København 1801. Ved siden af folketællingerne er skattemandtallene - i København politimandtallene - vigtige; for politimandtallene, der er bevaret siden 1869, er der lige frem navneregistre. Skatte- og politimandtal vil, hvor de er bevaret, kunne give flere oplysninger om indvandrere end folketællingerne, da de kommunale skattemandtal blev optaget hvert år og folketællingerne kun hvert femte. Folketællingerne er desuden i perioder kun bevaret for hvert tiende år.

Ud over de kilder, der indeholder oplysninger om alle landets indbyggere, er der dem, der begrænser sig til enkelte grupper af befolkningen, evt. til enkelte grupper af indvandrere.

Englændere og svenskere

Det første systematiske tilsyn med udlændinge indførtes under krigen med England 1807-14 og Sverige 1808-09. Engelskfødte, der aflagde ed på ikke at være storbritanniske undersåtter, sattes ifølge en forordning af 9. september 1807 under politiets tilsyn, mens øvrige civile englændere sattes i husarrest eller fik anvist ophold i Viborg. Svenskfødte sattes under særligt tilsyn og registreredes af amtmændene og retsbetjentene ifølge en forordning af 4. marts 1808. Disse registreringer, der befinder sig i de lokale retsbetjentes og i amsarkiverne, er endnu kun udnyttet i ringe grad. Finn Andersen giver i en artikel i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1982 en kyndig introduktion til dette materiale.

Krigsforholdene medførte i øvrigt, at kontrollen med udlændinge blev generelt skærpet. I København oprettedes således i 1811 under Politidirektøren et særligt Kontor for Rejsende, hvis arkiv det ikke er lykkedes mig at opspore; temmelig sikkert gik det ind i den almindelige masse af sager i politiets såkaldte hovedjournal.

Kartoffeltyskere, jyder, håndværkere og handlende

For andre indvandrergrupper end svenskere og englændere findes også mere koncentreret materiale, særlig for grupper, som enten var særligt velkomne eller slet ikke.

Blandt de første hører kartoffeltyskerne til. Kilderne til deres historie er beskrevet i en registratur udsendt af Landsarkivet i Viborg:

Jøderne hørte til de grupper af fremmede, man holdt et særligt øje med. Bl.a. skulle jøder, der ville slå sig permanent ned et sted, før loven af 5. april 1850 have særlig tilladelse. Efter 1850 bortfaldt kravet om sådanne tilladelser, men indtil 1919 blev der ved nogle retsbetjentembeder ført særlige protokoller over mosaiske trosbekendere. Men ikke alle steder var der lige stort behov for at anlægge en særlig protokol: I Københavns Amts søndre birk havde man således kun en enkelt jøde at indføre.

I de øvrige retsbetjentarkiver vil det også være muligt at finde adskilligt materiale vedr. jødernes historie på lokalt dansk plan. Således er Københavns politis arkiver langt fra udnyttet fuldt ud, og det samme gælder retsbetjentarkiverne fra stort set alle andre byer i riget – med et par undtagelser. Landsarkiverne har udsendt registraturer over alle retsbetjentarkiver til 1919.

I rådstuearkiverne – arkiverne fra købstædernes forvaltninger – kan man i borger-skabs- og rådstueprotokollerne finde oplysninger om, hvem der tog borgerskab for at drive handel eller håndværk, og i dette materiale møder man temmelig mange indvandrere. De ældste dele af dette materiale går tilbage til 1500-tallets slutning. Albert Olsen har i sin bog om »Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid« (1932) udnyttet

dette materiale, der dog stadig kan indeholde adskilligt nyt for lokalhistorikeren. Rådstuearkiverne er afleveret til landsarkiverne, der har udgivet registraturer over dem.

En betydelig del af de udlændinge, der kom til Danmark, var håndværkssvende. Til denne gruppe af indvandrere findes kilderne dels i lavsarkiverne, i hvilke der i mange tilfælde er bevaret svendeprotokoller med oplysninger om tilrejsende svende ganske langt tilbage, for buntmagerlavet i København således fra 1627 til 1808, for murer- og stenhuggerlavet i København fra 1624 til 1861. Lavsarkiverne findes dels på landsarkiverne, dels på Stadsarkivet i København og på Erhvervsarkivet i Århus. I det 19. århundrede bliver det muligt at følge håndværkssvendenes og andre omrejsende personer gennem politiets pasprotokoller. I følge en forordning af 10. december 1828 skulle håndværkssvende – såvel inden- som udenlandske – straks ved ankomsten til købstad forelægge pas og vandrebog for politimesteren. For enkelte fag og for enkelte købstæder er der gennemført undersøgelser af de udenlandske håndværkssvende, men problemerne – og kilderne – er langt fra udtømt.

Der var ikke mange håndværkere, der fik lov til at slå sig ned på landet. Her var det det omvandrende tjenestetyende, kontrollen især rettede sig imod. Kontrollen med fremmede var på landet overladt præsten: Danske Lov (1683) indeholdt i 3–19–8 en regel, ifølge hvilken bønderne straks skulle melde det hos præsten, når der kom fremmede folk. Præsten skulle have passene forevist og føre fortegnelser over de ankomnes navn og fødested. Men her var præsterne for størstedelen temmelig efterladende med hensyn til deres pligter. Først med kirkebogsreformen fra 1812 og indskærpelsen af tilsynspligten med hensyn til fremmede ved en forordning fra 1822 bliver kirkebøgerne mere oplysende om de indvandrede. Ankomne rejsende føres i de såkaldte tilgangslister, der imidlertid synes kun at indeholde de grupper, der i forvejen havde pligt til at melde sig hos præsten, nemlig tyende og tjenestefolk. Af- og tilgangslisterne i kirkebøgerne ophører, efter kontrollen med tjenestefolk ved lov af 15. maj 1875 var gået over til politiet.

Ifølge denne lov om tilsyn med udlændinge og rejsende skulle udlændinge, der søgte håndværks- eller andet legemligt arbejde være i besiddelse af legitimation ved indrejsen, og af den lokale danske politimyndighed have udstedt en opholdsbog, hvori der noteredes oplysninger om arbejdssted, indenlandske rejser m.v.

Svenskere og polakker

Kirkebøgerne bærer bl.a. vidne om en betydelig svensk indvandring i 1800-tallets anden halvdel. Således er der af 858 personer, der blev gift i Hasle på Bornholm i perioden 1875–1908, 139 svenske.

Ved større anlægsarbejder var det ikke ualmindeligt, at der af retsbetjentene blev holdt særligt tal med den udenlandske arbejdskraft. Hos herredsfogden i Vordingborg sønder birk førte man protokol over arbejderne ved det sydsjællandske jernbaneanlæg i 1869–70, hvor der udover de sædvanlige oplysninger om navn, fødested og -tidspunkt også gives signalement af de enkelte arbejdere, bl.a. af svenskeren Elof Persson: »høj, stort bygget, noget lys, lyse bakkenbarter, blå øjne, mærkværdige lange arme og store næver«.

Den svenske indvandring blev i løbet af 1890'erne oversteget af den polske. Polske landarbejdere hvervedes i store skarer især til arbejde i sukkerroedistrikterne, først og fremmest på Lolland-Falster, men også på Sjælland, Fyn og Jylland. De første kom i 1893, de sidste i 1929–30. Polakkerne blev ligesom andre udenlandske arbejdere kontrolleret af de lokale politimyndigheder, i hvis arkiver der findes udlændingejournaler, fortegnelser over udenlandske arbejdere m.v.

Den moderne udlændingekontrol

De elendige forhold, der nogle steder blev budt de polske landarbejdere, blev anledning til en særlig lovgivning for udenlandsk arbejdskraft, de såkaldte polaklove af 1908 og 1912. Ifølge dem var tilsynet med den udenlandske arbejdskraft stadig hos de lokale politimyndigheder, men registreringen af de udenlandske arbejdere kom til at ligge under

chefen for Statspolitiet. Fra 1914 overtog Statspolitiet således udstedelsen af opholdsbøger, som udenlandske arbejdere ifølge udlændingeloven af 1875 skulle være forsynet med. Ved retsplejelovens § 111 af 15. april 1916 blev det almindelige tilsyn med udlændinge henlagt til Statspolitiet.

Under 1. verdenskrig skærpedes kravene til den politimæssige kontrol med udlændinge. Mens udlændingetilsynet og -lovgivningen indtil 1914 havde haft til formål at forhindre bestemte slags fremmede i at komme ind i landet eller sigtede mod forholdsregler mod særlige indvandrergrupper – f.eks. Danske Lov (1683) jøder og tatere, i fremmedloven 1875 »udenlandske tatere, musikanter, forevisere af dyr og andet, udøvere af kraft- og behændighedskunster og lignende personer«, altså en individuel udlændingekontrol, blev det efter verdenskrigen i højere grad udlændingekontrollens formål at regulere udlændinges indrejse af hensyn til almene interesser – arbejdsmarkedsforhold, boligforhold, nationale hensyn m.v. I 1919 oprettedes en egentlig fremmedafdeling under Statspolitiet, som senere blev til Tilsynet med Udlændinge, nu Direktoratet for udlændinge. Arkivalierne efter fremmedafdelingen og Tilsynet med udlændinge er indtil 1948 afleveret til Rigsarkivet, hvor der i manuskript befinder sig en oversigt over arkivets opbygning (ved Wilhelm von Rosen).

Der oprettes stadig nye udlændingesager; da Direktoratet for udlændinge overtog udlændingesagerne pr. 1. januar 1984, var man nået til nr. 836.700.

Men de her nævnte kildegrupper vil næppe kunne besvare alle de spørgsmål, der stilles af den, der beskæftiger sig med indvandrerhistorie på lands- eller på mere lokalt plan. Her er der imidlertid bare at opfordre forskerne til at stille spørgsmålene.

Litteratur:

Der kan generelt henvises til landsarkivernes guider:

Landsarkivet for Sjælland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. 2. udg. København 1977.

Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Odense 1970.

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. I-II. Viborg 1980-81.

For de enkelte landsarkiver findes en række specialregistraturer af særlig interesse for indvandringsforskningen. Som eksempler kan nævnes:

Landsarkivet for Sjælland:

Fremmed arbejdskraft i Danmark før 1. verdenskrig. Kbh. 1977.

Sjællandske og Lolland-falsterske lavsarkiver. Kbh. 1971.

Københavnske lavsarkiver. Kbh. 1971.

Sjællandske Rådstuearkiver indtil 1868. Kbh. 1971.

Desuden kan der generelt henvises til rækken af registraturer over retsbetjentarkiverne indtil 1919.

Landsarkivet for Nørrejylland:

Oversigt over arkivalier vedrørende borgerskaber og næringstilladelser. Viborg 1971.

Hedekolonierne. Viborg 1974.

Efter Poul Olsens foredrag var der flere spørgsmål vedrørende kilderne. Bl.a. påpegede *George Nellemann*, Nationalmuseets 3. afdeling, at der også fandtes et rigt kildemateriale af privat proveniens, f.eks. arkiver fra de polske foreninger og de katolske præstearkiver. *Vagn Dybdahl* spurgte, hvorledes den topografiske indgang var til materialet i de offentlige arkiver. Poul Olsen svarede, at kontrollen med arbejderne startede lokalt, i de lokale politimyndigheders arkiver frem til 1914. Derefter skete centralisering.

Det sidste årsmødeforedrag blev holdt af forskningsstipendiat *Bent Blüdnikow*. Det var ledsaget af mange lysbilleder, og handlede om østjyderne i Danmark.

Bent Blüdnikow:

Østeuropæiske jøder i Danmark 1904-1920

Indvandringsspørgsmålet er et eksplosivt emne. Det kan fremkalde voldsomme følelsesmæssige udbrud. Det ser vi i vore dage i aviserne, hvor indvandrings- og flygtningeproblemet udløser heftige meningsudvekslinger og somme tider slagsmål.

Indvandringshistorien er også et følsomt

emne. Ikke mindst jødisk indvandringshistorie har været præget af et stærkt engagement. Størstedelen af jødisk historie har været skrevet af jøder eller folk med en positiv holdning til jøder, og for dem gjaldt det om at legitimere den jødiske indvandring. For at legitimere indvandringen og tilstedeværelsen af jøder i landet fremhævede man den positive indsats, som jøderne havde gjort for landet. Der var næsten ingen grænser for, hvor mange journalister, kunstnere, bankfolk og bl.a. læger af jødisk oprindelse, der havde tjent Danmark, ifølge denne historieskrivning. Læser man dansk/jødisk historie af f.eks. M. L. Nathanson, Frederik Barfoed eller Poul Borchsenius får man indtryk af en jødisk befolkningsgruppe, der i vid udstrækning øvede indflydelse på det danske samfunds udvikling.

Fremstillingen er forvrænget. Jødernes indflydelse er overdrevet, og ofte har man undladt den del af historien, der ikke var til gavn for jøderne. For man kan lige så godt indse, at et samfund har store omkostninger og problemer med immigranter eller flygtninge. Det var ikke anderledes med jøderne, end med alle andre grupper af fremmede.

Det var ligeledes karakteristisk for den legitimerende historieskrivning, at forfatterne altid fremhævede de finkulturelle personer, der havde tjent vor nationale ære. Det var udtryk for et kultursnobberi, som selvfølgelig i en vis udstrækning kan have sin berettigelse, men samlet set bygger på en elitær holdning, som forhåbentlig er anakronistisk. For hvem siger, at Brandes og M. A. Goldschmidt tjente landet bedre end de jødiske småhandlende, der forsynede Københavns borgere med gammelt tøj eller smålån? På samme måde tror jeg, at det tjener det danske samfund vældig godt, at pakistanske handlende har forbedret københavnske grøntsagsforretninger væsentligt efter deres ankomst.

Desuden mener jeg, at det er en farlig holdning at anlægge en elitær synsvinkel og kun fremhæve kulturpersoner i f.eks. jødisk indvandrerhistorie, for det er en holdning, som hurtigt kan give bagslag. For spørgsmålet kan stilles:

Hvad med de indvandrergrupper der ikke

udmærker sig ved berømte kulturpersoner? Var og er deres indvandring og ophold ikke legitimt?

Ingen af de indvandrere, som dette foredrag handler om, kom til at blive berømte kulturpersonligheder i det danske samfund. De var alle skræddere, skomagere, syersker eller småhandlende. Men de blev et plus for Danmark. Om denne indvandring udgav jeg i foråret 1986 bogen »Immigranter. Østeuropæiske jøder i Danmark« (Borgens forlag).

Den russiske baggrund

Mellem 1904 og 1917 indvandrede flere tusinder jøder fra det russiske rige til Danmark. Det var en lille dråbe i den store emigrantstrøm, der fra 1880'erne var gået fra Østeuropa og mod Vest, hovedsagelig til USA, England og Canada. I New York og London havde immigranterne dannet jiddisch-talende miljøer i byernes fattigste dele, og det samme skulle gøre sig gældende for de østjøder, der fandt vej til København.

Zarregimet i Rusland havde gennem 1700- og 1800-tallet fået større og større arealer ind under sit styre. Således havde Rusland udvidet sine grænser mod Vest og dermed bragt hundredtusinder af jøder ind under zarens regime.

De sociale forhold og zarens anti-jødiske politik fik mængder af unge jøder til at tage flugten i 1800-tallets begyndelse, men det var først fra 1900-tallets begyndelse, at de første immigranter fandt vej til Danmark.

Det var særlig 3 forhold, der fra 1903 satte skub i emigrationen. Det første var voldsomme pogromer, der ramte de jødiske landsbyer, bl.a. i Kishniew i 1903 resulterede i, at flere hundrede jøder myrdedes. Det andet forhold var militærtjenesten og den japansk-russiske krig, idet de unge jødiske mænd kunne forvente en meget lang tjenestetid, og de flygtede for at undgå denne. Endelig spillede det ind, at zaren i 1905 var gået med til en række reformer i det russiske rige, som også synes at skulle bringe forbedringer og måske ligefrem ligeberettigelse for de russiske jøder. Men disse reformer kom ikke, og i stedet udsendte zaren nye anti-jødiske love.

Hvorfor valgte emigranterne så København? Formodentlig har det været lidt af et tilfælde for de første, men kom der først nogle, gik det hurtigt med at få spredt nyheden om dette nye immigrationssted. Det spillede muligvis også ind, at Hamborg, som var det største udskibningssted for immigranternes rejse til USA, lå så tæt ved Danmark. Vigtigst har det dog været, at turen til København var den billigste af de vestlige ruter. Immigranterne smuglede sig som oftest illegalt over den russisk-tyske grænse og kom til havnebyerne Stettin, Königsberg eller Libau, og derfra var bådturen til København let og billig. Da der ingen restriktioner var for indvandring til København, blev dette en rute, som ikke alene valgtes af immigranter, som ønskede at komme videre til London eller New York, men også af mennesker, der ville slå sig ned i København.

Antallet af immigranter

Der eksisterer folketællinger fra årene 1906, 1911 og 1916, som angiver, hvor mange immigranter der var i Danmark. Ifølge disse officielle tal var der i 1906: 264, i 1911: 1600 og i 1916: 2416.

Disse officielle statistikker er imidlertid behæftet med betydelig usikkerhed. Da der kun blev talt hvert 5. år, er mange kommet ind i landet og rejst igen uden at blive registrerede. Det har også spillet ind, at mange immigranter var så bange for officielle autoriteter, at de med vilje undlod at lade sig registrere. Ifølge den jødiske menigheds fattighedslistes var minimumstallene for immigranterne følgende:

1905: 684	1907: 1021	1909: 452
1906: 1250	1908: 663	

Ialt i perioden 1904 til 1910 indvandrede minimum 4330 østjøder. I tiden efter 1910 foreligger ikke tal fra fattighjælpsuddelingen, men man må formode, at antallet af immigranter indrejst til landet lå betydeligt over folketællingstallene.

Mange af de indrejste ville videre, og kun ca. 50% blev tilbage. Af de indvandrede var

Nogle af immigranterne erhvervede små forretninger i det indre af København, hvor immigranterne boede. Hovedsagelig var det brugt tøj, skoreparation og lign., de slog sig på, men også småhandel. En del tog simpelthen sækken på ryggen og vandrede rundt i Københavns omegn for at sælge varer, medens det for andre lykkedes at få butikker.

Her ses Glassmann i sin forretning i Prinsensgade. I denne butik blev der givet kredit, og da butikken lå midt i det ghettoagtige miljø, blev det en af de butikker, hvor kunderne næsten udelukkende bestod af jødiske immigranter. Billedet er fra ca. 1916. (Foto i privat eje).

adskillige ganske unge mennesker uden uddannelse, eller i færd med deres uddannelse.

Beskæftigelse

De fleste måtte ty til dårligt betalt arbejde indenfor tekstilindustrien og skomagerfaget. Ca. 50% af immigranterne blev skræddere og ca. 17% skomagere. Alle var proletarer, og alle forsøgte via håndværk at skabe sig deres levevej.

Skrædderiet var hjemmearbejde, som var relativt let at lære, og bl.a. derfor blev dette erhverv foretrukket. Dertil kom, at det som hjemmearbejde ikke voldte sprogproblemer, som andre jobs ude i det danske samfund ville have gjort. Immigranterne talte jiddisch, som er middelalderligt tysk iblandet såvel hebraiske som andre nationale sprogs låneord. Ud

over disse håndværksfag tyede flere også til det traditionelt jødiske erhverv: omløben med varer. Mange immigranter tog en sæk på ryggen og vandrede om på landet og solgte bl.a. kamme, knapper, hestehår og lignende. Denne omløben med varer varede op til omkring 1918. En kvinde, der var blevet fængslet i 1913, fordi det var forbudt at handle således, tjente om året 800–900 kr., hvor en ufaglært arbejder i København i 1912/13 lå på ca. 1361 kr. om året.

Det viste sig imidlertid i løbet af årene, at immigranterne stort set fik tilkæmpet sig årsindkomster, der svarede til danske arbejderes. Disse årsindkomster fremkom dog ved betydelig længere arbejdstid end deres danske kolleger. Det var ikke sjældent, at de russiske skræddere måtte arbejde i 12–17 timer i døgnet for at kunne klare dagen og vejen.

Bolig

Hovedparten af immigranterne klumpede sig sammen i det indre af København, i Pilestræde, Gammel Mønt, Åbenrå, Brøndstrædekvarteret, Prinsensgade, Borberggade samt Adelgade. Årsagen til at netop disse kvarterer valgtes var simpelthen, at her var huslejen lavest. Det var den ældste og fattigste del i København. Af de 1600 immigranter, der i 1911 var registreret i folketællingen, var de 1042 bosat i det indre København.

De små lejligheder fungerede såvel som arbejdssted som opholdsrum for både familien, der boede der, og for tilrejsende, der skulle videre til USA. Efterhånden som immigranterne fik bedre sociale forhold omkring 1910, flyttede mange familier bort fra slumlejlighederne og bosatte sig i arbejderkvartererne, særlig på Nørrebro. Langt op i 20'erne bar det indre København dog præg af det jødiske immigrantmiljø.

Religion og kultur

De fleste immigranter var unge mennesker, der ikke var religiøse. De var på alle måder revolutionære. De havde brudt med deres hidtidige liv, og de havde som oftest været i opposition såvel til zarens regime som til de jødiske autoriteter i deres hjembyer. Langt hovedparten af immigranterne var socialister, der fornægtede religionen.

Alligevel havde hovedparten en meget stærk tilknytning til jødedommen, fordi det i jødedommen er umuligt at adskille tradition og religion. Immigranterne var meget bevidste jøder og fastholdt derfor også de fleste traditioner. Således lod de deres sønner stå barmitzwa, og de overholdt de vigtigste jødiske helligdage.

Hvor religionen havde en relativ lille rolle, spillede den jiddische kultur en desto større. Den jiddische kultur var resultatet af generationers tilværelse i de små jødiske samfund, hvor jøderne levede som i 1700-tallet, stort set isoleret fra det øvrige samfund. I billeder af Marc Chagall og i bøger af bl.a. den jiddische fortæller Shalom Aleichem skildres dette fatige landsbysamfund.

Socialisme

Immigranterne var som sagt hovedsagelig socialister og nærmere defineret bundister. Hvad er Bund?

Bund var den altdominerende socialistiske bevægelse blandt de jødiske arbejdere. Organisationen var blevet dannet i 1897 og spillede en vigtig rolle i den internationale socialistiske bevægelse. Bund var tilsluttet Det russiske Socialdemokrati, og dets politik var revolutionær, idet det gik ind for revolutionen vendt mod zarens regime. At partiet fik tag i de jødiske masser skyldes dels, at det var den eneste bevægelse, som benyttede jiddisch, dels, at det havde en klart defineret politik, baseret på det jødiske folks nationale identitet i de områder, hvor de boede. Bund argumenterede for »kulturel autonomi«. Hermed mente partiet, at jøderne også efter revolutionen skulle bestå som et selvstændigt folk og have den jiddische kultur som det kulturelle fundament.

Bund var i de første år i København den eneste organisation med gennemslagskraft. Det var Bund, som organiserede læsesalen, og Bund spillede en afgørende rolle i det kulturelle miljø.

Den revolutionære indstilling, som var et resultat af undertrykkelsen i Rusland, syntes ikke at have haft samme appel til immigranterne, da de var kommet til Danmark. Således voksede i 1912 en »Jødisk folkeforening« frem, som fik mange medlemmer, og hvis erklærede mål var at være upolitisk og blot socialt samlingspunkt. De fleste immigranter forblev imidlertid socialdemokrater. Der kan dog spores en kraftig tendens til kommunistiske sympatier i kølvandet på den russiske revolution. Således spillede den kommunistiske organisation »IKOR« en vis rolle blandt immigranterne op igennem 20'erne og 30'erne. Det var »IKOR«s hovedmål at samle penge ind for at hjælpe jøderne i Rusland efter revolutionen.

Zionismen spillede derimod så godt som ingen rolle blandt immigranterne i perioden op til midten af 1920'erne. Men efterhånden som Bundismen var gledet i baggrunden, og kommunismen ikke syntes at løse det jødiske

folks problemer i Rusland, blev zionismen af stadig større betydning. Dette hang imidlertid også sammen med den sociale opstigen gennem 20'erne, der gjorde, at socialistiske og kommunistiske ideologier mistede deres greb i immigranterne.

Det var Bund, der kom til at spille en afgørende rolle i spørgsmålet om de jødiske skrædderes organisering.

Skrædderne

De jødiske arbejdere kom til at fungere som løntrykkere. For de danske arbejdere var de jødiske skræddere en fare, og den danske skrædderfagforening af 1873 havde ikke større held med at få immigranterne organiserede i de første år. Således kan man læse i fagforeningens bestyrelsesprotokol for 1908: »Formanden omtalte Agitationen blandt de russiske Kollegaer og meddelte, at der var agiteret baade skriftligt og mundtligt og ved afholdelse af møder, at dette havde dog efter alt at dømme ikke frugtet noget. Der havde været en Del af disse Folk paa Kontoret, men alle havde kun været der for at bede om Pengeunderstøttelse«.

I de følgende år blev fagforeningens holdning skærpet. Mange nye immigranter kom til landet omkring 1911 og 1912, og i det danske fagforeningsblad skrev forbundets formand i 1912: »Der har været deputationer fra Bund hos os flere gange og beklaget sig over den skarpe Tone, vi har anvendt i Artikler om dem i »Social-Demokraten«. Men kan det da undre Nogen, at vi bliver bitre overfor et bestemt Folk, en bestemt Race, der til enhver Tid optræder som vore Fjender, gør os al den Skade, det er dem muligt«.

I 1912 kom der forhandlinger igang mellem fagforbundet, Bund og de jødiske skræddere, hvilket i 1912 førte til dannelsen af en jødisk skrædderklub.

Klubben, som havde Salomon Assinowski som formand, fik stor støtte blandt de russiske skræddere, og i løbet af nogle år havde klubben 300 medlemmer og fik held med en række lønforhandlinger. Det må dog fremhæves, at det var de mandlige skræddere, der blev medlemmer, hvorimod de kvindelige sy-

ersker ikke blev organiserede og til stadighed måtte gå til specielt lave kvindelønninger.

Til klubbens 2. formand valgtes i 1914 Max Klotz, der var født i 1890 i Vilna og var leder af ungdomsafdelingen i Bund i sin fødeby. Han fortæller selv om sin tid som formand:

»Jeg blev valgt til formand for klubben. Jeg skulle sørge for, at jøderne blev organiserede, og at mine medlemmer holdt priskuranten. Og efterhånden lærte vi det, men det var ikke nogen let opgave at være formand for en sådan forening. Jeg blev indvalgt i den danske skrædderforenings bestyrelse for at varetage russernes interesse. Da mine medlemmer ikke altid fulgte lovene, blev de straffede og indkaldt til møde, og de troede, at jeg ville forsvare alle deres synder. Og det var ikke behageligt. Jeg måtte arbejde ved siden af. Og det var svært at få tid til det hele. Jeg fik 4 kr. for en hel jakke. Og jeg var ikke nogen hurtig skrædder. Jeg måtte arbejde 16 timer på en sådan jakke«.

Håndværkerne

For de håndværkere, der ikke var skræddere, oprettedes i 1914 »Jødisk Håndværkerforening«, hvis første formand var S. Kermann, og hvis væsentlige funktion var at fungere som økonomisk hjælpekasse. Her kunne man få lån såvel under strejke som til andre formål, som f.eks. bryllup. Foreningen oprettede også en »Jødisk bank«, som fik betydelig succes.

»Skrædderklubben« og »Håndværkerforeningen« var de bærende foreninger blandt immigranterne og stod i nogen modsætning til »Centralbureauet for russiske jøder i København«. Dette var dannet i 1913, og et af dens mål var bl.a. også at oprette en lånekasse, som kunne sikre immigranterne økonomisk.

De danske jøder:

Mange af de danske jøder var i løbet af 1800-tallet blevet stadig rigere og assimilatoriske. De følte sig som danskere af mosaisk trosbekendelse og vedgik nødtigt, at de egentlig var

Immigranterne giftede sig stort set inden for immigrantmiljøet. Her ses et bryllup ca. fra 1908. Mange fotografier fra disse år er højst problematiske som kilde til miljøet. Normalt havde immigranterne ikke råd til at blive fotograferet, og når de blev det, var det på grund af festlige begivenheder, hvor billedet skulle bruges som hilsen til familien i Rusland og vise alt det man ikke havde opnået: velstand og tilpasning. (Foto i privateje).

jøder. De ønskede først og fremmest at være danske, og de mange østjødernes ankomst til København bekymrede dem i høj grad. Dels medførte immigranternes ophold her i landet en stærk stigning i menighedens fattigudgifter, dels risikerede de dansk-fødte jøder at blive sat i bås med disse østjøder og derfor blive anset for jøder i stedet for danskere.

Menigheden oprettede en komité, der skulle tage sig af hjælpen til immigranterne. Formand blev menighedens formand Isak Glückstadt, og med i bestyrelsen var bl.a. også den tidligere rabbiner David Simonsen og lægen Louis Fränkel.

Det var Glückstadts holdning, at de østeuropæiske jøder ikke skulle opmuntres til at blive her i landet, og at indsamlede midler

skulle gå til billetter til USA og London. Desuden besluttede man at gøre alt for at begrænse den videre indvandring. Et kodeord for de danske jøder var: »daarlige elementer«. Hermed mente man ikke alene eventuelle kriminelle elementer, men også familier, der ikke kunne klare sig selv økonomisk, og langt de fleste af immigranterne hørte til den kategori. Menighedens fattigkontor uddelte 2-5 kr. om ugen til immigranterne, og der var tale om betydelige udgifter. Kom immigranterne først på denne fattigliste, var de nærmest retsløse. De havde ikke stemmeret til den jødiske menigheds styrende organer og de kunne blive udvist fra landet. Immigranterne nærede stor frygt for at skulle modtage denne fattighjælp, men de fleste kunne ikke undgå

det. Den jødiske menighed var meget interesseret i at slippe af med de »dårlige elementer«, som lå menigheden til last, og op gennem årene videregav man navne på fattighjælpsmodtagere til politiet, således at visse immigranter kunne udvises. Det er i denne forbindelse, man skal se »Centralbureauet«s oprettelse, idet det forpligtede sig til at mindske indvandringen til landet og slippe af med de dårlige elementer.

Myndighedernes holdning

Der var ingen restriktioner for indvandring i de tidlige immigrationsår. Lovfundamentet var en fremmedlov fra 1875, der ganske vist åbnede mulighed for at afvise og udvise immigranter, som lå samfundet til last, men loven blev i de første år ikke bragt i anvendelse. Imidlertid nærrede myndighederne mistanke til de russiske immigranter. De mistænkte dem for at være revolutionære, og ydermere måtte man have en naturlig mistanke til immigranter fra Rusland, med hvem man såvel politisk som gennem kongefamiliens familieband havde nære forbindelser.

Denne mistænksomhed kom åbent til udtryk i 1908. Det skete i forbindelse med den såkaldte Bulotti-sag. Bulotti var en polsk roearbejder, som i 1908 myrdede sin arbejdsgiver. De polske landarbejdere levede generelt under yderst dårlige forhold, og Bulottis aktion var foranlediget af et stridsspørgsmål omkring hans løn. Bulotti-sagen fremkaldte et latent fremmedhad i dele af pressen og fik politiet til at reagere særdeles radikalt. Man indfangede en større gruppe immigranter uden subsistensmidler og sendte dem til London, og man foretog en razzia, hvorved man fangede 10 russere, som man mistænkte for at ville sprænge Bulotti fri af det fængsel, hvor han sad fængslet. De 10 russere blev ligeledes udvist til London.

Der var dog endnu ikke tale om en generel stramning af immigrationsreglerne eller kontrollen af de herboende immigranter. Denne kontrol var overladt til Københavns politi, men blev i 1911, i forbindelse med oprettelsen af Statspolitiet, lagt ind under denne politistyrke. Problemerne begyndte først i 1912.

Dette år oplevede man en række udvisninger af russiske jøder, som oprørte immigrantmiljøet.

Nogle af de russisk-jødiske organisationer protesterede mod disse udvisninger, hvilket viser, at immigranterne nu var parate til at kæmpe for deres rettigheder, også på dansk. De fik støtte af folk som David Simonsen og rabbiner Schornstein. Derimod oplevede man nu en kraftig kampagne fra velrenommerede aviser som »Politiken« og »Berlingske Tidende«, som gik ud på at begrænse antallet af immigranter.

Den tilspidsede internationale situation op til 1. verdenskrig og bl.a. avisernes kampagne mod immigranterne medførte i 1913 og 1914 administrative stramninger af immigrationsreglerne og udvisningspolitikken. Man krævede nu et såkaldt guvernørpas af de russiske jøder. Dette guvernørpas var en af guvernøren over en russisk provins udstedt attest, der bevidnede, at jøden havde udvist god opførsel og derfor havde fået bevilget udrejsepas. Attesten skulle endvidere være forsynet med en erklæring fra jødens lokale politimester. Da hovedparten af flygtningene var deserterede fra militæret og var rejst illegalt ud af Rusland, var disse attester og erklæringer næsten umulige at fremskaffe. Desuden begyndte Statspolitiet nu mere konsekvent at udvise immigranter, der ikke havde penge eller papirerne i orden. Den nye politik skete med den jødiske menigheds sanktion. Stramningen medførte panikagtige tilstande blandt immigranterne, og mange valgte frivilligt at rejse, før politiet pågreb dem. Efterhånden blev situationen så alvorlig, at David Simonsen og Max Schornstein fik held til at ændre Repræsentantskabets politik. I skrivelser til Justitsministeriet i 1915 tog den jødiske menighed nu afstand fra Statspolitiets praksis og lagde op til forhandlinger med myndighederne om et kompromis. Men på dette tidspunkt var det for sent. Regeringen gennemførte i 1917 en ændring af fremmedloven fra 1875, der gjorde den administrative stramning lovlig med tilbagevirkende kraft. Immigrationen fortsatte dog for lavt blus. Enkelte kom ind i landet, hvis de havde pengemidler og guvernørpas, og nogle jøder blev illegalt

I ghetto-kvarteret omkring Pilestræde, Adelgade, Borgergade og Åbenråkvarteret blomstrede en rig jiddisch kultur. Man havde et jiddisch bibliotek og spillede jiddisch teater. Her ses en jiddisch teatergruppe, der opførte deres stykker i Ryegade fotograferet omkring 1912. Det var Molières »Den gerrige«, der måtte stå for skud. (Foto i privateje).

smuglet over den tyske grænse. Men stort set var det efter 1917 slut med indvandringen.

Ghettoens opløsning

Immigranterne oplevede, særlig efter 1. verdenskrig, en social opstigen, som på radikal måde ændrede deres tilværelse. Mange flyttede nu væk fra den indre by, og dermed forsvandt den jødiske ghetto gradvist i løbet af 1920'erne. Hvor de jødiske foreninger tidligere havde været livsnødvendige for at sikre immigranterne økonomisk, blev de nu i stadig større grad blot sociale klubber. Endelig betød tilegnelsen af dansk, at jiddisch og derved den jiddische kultur blev trængt i baggrunden. Denne gradvise udvikling medførte, at det jiddische miljø i København i løbet af 1930'erne næsten mistede al sin livskraft. Foreningerne bestod fortsat og består den dag i

dag, men de mistede deres nødvendighed og vitalitet.

Årsmødeprogrammet sluttede med en bus-ekskursion i Fredericia, »Fæstning og indvandrernes fristed«. Den var arrangeret af *Kamma Varming*, Vejle Amts historiske samfund, og *Søren Jakobsen*, Fredericia Museum. Stoppestederne på turen var: den reformerte kirke, hvor pastor Walter E. Kaiser talte om menigheden og kirken, den jødiske kirkegård, hvor viceinspektør N. Chr. Sørensen fortalte om jøderne i Fredericia og det særprægede sted, samt den katolske kirke, hvor skoleleder Jørgen Brårup fortalte om skolen og om menigheden. På turen, der begunstigedes af varmt sommervejr, blev der også tid til kaffe og kringle i Håndværkerforeningen.

Dorrit Andersen

Dansk Historisk Fællesforening

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1985

Note

<i>Kontingenter:</i>			
	Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver		13.500,00
	Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger		13.500,00
	Dansk Kulturhistorisk Museumsforening		13.500,00
	Medlemmer		12.800,00
			<hr/>
			53.300,00
<i>Tilskud:</i>			
	Kulturministeriet, Tipsmidlerne	250.000,00	
	Overført til 22 Amtssamfund	150.000,00	100.000,00
			<hr/>
			153.300,00
<i>Omkostninger:</i>			
	Årsmødet	25.995,80	
	Møder og rejser	19.359,79	
	Lønninger og honorarer	12.000,00	
	Kontorudgifter	25.861,01	
<i>Diverse tilskud:</i>			
	Heraldisk Selskab	7.000,00	
	Siden Saxo	25.000,00	32.000,00
			<hr/>
			115.216,60
			<hr/>
			38.083,40
1	Fortid og Nutid	972,77	
2	Kommissionsbøger	130,62	
3	Siden Saxo	7.325,97	
4	Bogsalg	106.131,85	114.561,21
			<hr/>
			152.644,61
	Tilskud fra Forskningsrådet	180.000,00	
	Overført til Administrativt Atlas	180.000,00	0,00
			<hr/>
			152.644,61
	Renteindtægter		13.947,95
			<hr/>
			166.592,56
<i>Overskud, der fordeler sig således:</i>			
	Henlagt til reservefond	26.422,62	
	Henlagt til investeringsfond	40.787,92	
	Henlagt til Lokalhistorisk Vejviser	983,48	
	Henlagt til DHF-reservefond Fortid/Nutid	20.000,00	
	Henlagt til DHF-reservefond Siden Saxo	20.000,00	108.194,02
			<hr/>
	Overført til næste år		58.398,54
			<hr/>

AKTIVER

Girokonto nr. 5086264	48.449,03
Østjyds Bank A/S konto nr. 1141460	16.790,15
Østjyds Bank A/S konto nr. 7027374	23.917,64
Østjyds Bank A/S konto nr. 7026897 (Vejviser)	19.983,48
Østjyds Bank A/S konto nr. 7026889 (Inv.-fond)	50.787,92
Østjyds Bank A/S konto nr. 7028562 (Reservefond)	51.422,62
Østjyds Bank A/S konto nr. 7033000 (Fortid/Nutid)	20.000,00
Østjyds Bank A/S konto nr. 7032994 (Siden Saxo)	20.000,00
Tilgodehavende moms	8.900,12
Tilgodehavende bogsalg	76.356,98
Tilgodehavende diverse	2.300,00
Tilgodehavende Årsbibliografien	23.108,30
Tilgodehavende Fortid/Nutid 1985	5.940,69
Tilgodehavende Atlas	5.555,90
Vejledning i Lokalhistorien	1.515,26
	<hr/>
	375.028,09
	<hr/>

PASSIVER

AiO		60.323,90	
Diverse kreditorer.....		42.520,74	
			102.844,64
<i>Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk:</i>			
Afholdte udgifter	229.810,28		
Porto m.v.	10.677,77		
Administration & reklame	275,58		
		240.763,63	
Forskningsrådet	71.820,00		
Kulturministeriet	60.000,00		
Hielmstjerne	15.000,00		
Carlsberg Mindelegat	100.000,00		
DHF.....	190,08		
Akk. renter	1.224,10		
Salg	798,00	249.032,18	
		8.268,55	
Likviditetsoverskud		8.268,55	0,00
Østjydsk Bank A/S konto 1141478			
		90.699,29	
<i>Årsbibliografien:</i>			
Afholdte udgifter		90.699,29	
Forskningsrådet	67.279,00		
Akk. renter	190,48		
Salg	220,36	67.689,84	
		23.009,45	
Underskud.....		23.009,45	
Lån hos DHF		23.108,30	
Østjydsk Bank A/S konto 1141486		98,85	0,00
		51.590,89	
Formue primo.....		51.590,89	
Overskud.....		58.398,54	109.989,43
			212.834,07
<i>Hensættelser:</i>			
Lokalthistorisk Vejviser	15.000,00		
Tilskud.....	4.000,00		
Hensættelser 1985	983,48	19.983,48	
		10.000,00	
<i>Investeringsfondskonti</i>		10.000,00	
Hensættelser 1985	40.787,92	50.787,92	
		25.000,00	
<i>Reservefond</i>		25.000,00	
Hensættelser 1985	26.422,62	51.422,62	
		20.000,00	
Reservefond Fortid/Nutid		20.000,00	
Reservefond Siden Saxo		20.000,00	40.000,00
			375.028,09

SPECIFIKATIONER TIL RESULTATOPGØRELSEN

1. <i>Fortid og Nutid</i>			
Salg.			172.924,26
<i>Tilskud:</i>			
Forskningsrådet.	25.000,00		
Andre.	17.879,25	42.879,25	
			<hr/>
			215.803,51
<i>Omkostninger:</i>			
Trykning.	145.478,00		
Honorarer.	8.480,00		
Administrationsomkostninger.	21.982,30		
Forsendelse.	34.684,09		
Afskrivninger.	3.993,55		
Bidrag til fællesadministrationen.	212,80	214.830,74	
			<hr/>
Overskud.			972,77
			<hr/>
2. <i>Kommissionsbøger</i>			
Bogsalg.			130,62
			<hr/>
3. <i>Siden Saxo</i>			
Abonnementssalg.			261.564,15
Tilskud Kreditforeningen Danmark.	10.000,00		
Tilskud DHF.	25.000,00	35.000,00	
			<hr/>
			296.564,15
Trykning.	140.206,00		
Forsendelse.	53.241,03		
Administration.	57.959,05		
Produktionsudgifter.	11.660,40		
Lønninger og honorarer.	24.030,00		
Afskrivninger.	2.141,70	289.238,18	
			<hr/>
			7.325,97
			<hr/>
4. <i>Bogsalg</i>			
Bogsalg, egne bøger.		123.979,91	
Copydan.		243,46	
			<hr/>
			124.223,37
Vejviseren.	504,60		
Antologien.		224,65	
Lønninger og honorarer.	34.443,34		
Porto og Fragt.	5.849,97		
Afskrivning.	2.419,07		
Atlas.		49.747,27	
Vejledning i Lokalhistorie.	24.846,46		
			<hr/>
		18.091,52	106.131,85
			<hr/>

Dansk Historisk Fællesfond

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1–31/12 1985 (4. REGNSKABSÅR)

<i>Indtægter</i>	
Renter af bankbog	1.057,58
Kupons	3.688,67
	<hr/>
– depotgebyr/kurtage	4.746,25
	25,00
	<hr/>
Overskud	4.721,25
	<hr/>
<i>Aktiver</i>	
Nom. 30.000 Forenede Krf. 2013, 12% kurs 105,75	31.725,00
Den Danske Provinsbank A/S, 4018445	15.059,98
	<hr/>
	46.784,98
	<hr/>
<i>Passiver</i>	
Formue primo	36.163,73
Overskud	4.721,25
Kursregulering vedr. ej realiserede obligationer	5.900,00
	<hr/>
Formue 31/12 1985	46.784,98
	<hr/>
<i>DHF og SLF's Støttefond 1985 (4. regnskabsår)</i>	
Formue primo	33.222,20
Renter	2.728,78
	<hr/>
Formue pr. 31/12 1985 (Den Danske Provinsbank 4020938)	35.950,98
	<hr/>
<i>DHF's fond til Særlige Formål (4. regnskabsår)</i>	
Formue primo	43.305,56
Renter	3.478,47
	<hr/>
Formue pr. 31/12 1985 (Den Danske Provinsbank 4023817)	46.784,03
	<hr/>

Ovennævnte regnskaber er opstillet af undertegnede på grundlag af forelagte bankbøger, bilag samt depotudskrifter pr. ultimo december 1985.

Viborg, den 23. juli 1986

Jens Holmgård

Randers, den 30. maj 1986

Anders Vinther Larsen
afdelingsdirektør
Hjulmagervej 38
8900 Randers